

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ
ФІЛАЛАГІЧНЫ ФАКУЛЬТЭТ
Кафедра тэарэтычнага і беларускага літаратуразнаўства

БАЛАЦЕВІЧ Аляксандра Андрэеўна

**АДЛЮСТРАВАННЕ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ Ў РАМАНЕ
«ПРЫГОДЫ ЎДАЛОГА ВАЯКІ ШВЕЙКА» Я. ГАШАКА І
АПОВЕСЦІ «НА ІМПЕРЫЯЛІСТЫЧНАЙ ВАЙНЕ»
М. ГАРЭЦКАГА**

Дыпломная работа

Навуковы кіраўнік:
кандыдат філалагічных навук,
дацэнт А. У. Вострыкава

Дапушчаны да абароны

«___» _____ 2025 г.

Загадчык кафедры _____

кандыдат філалагічных навук, дацэнт Т. А. Марозава

Мінск. 2025

ЗМЕСТ

РЭФЕРАТ	3
РЕФЕРАТ.....	5
ABSTRACT.....	7
УВОДЗІНЫ.....	9
ГЛАВА 1. АДЛЮСТРАВАННЕ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ Ў ТВОРАХ	14
1.1 Першая сусветная вайна ў рамане Я. Гашака «Прыгоды ўдалога ваякі Швейка».....	14
1.2 Першая сусветная вайна ў аповесці М. Гарэцкага «На імперыялістычнай вайне».....	24
Высновы да главы 1	31
ГЛАВА 2. ПАКАЗ РАСІЙСКОЙ І АЎСТРА-ВЕНГЕРСКОЙ ІМПЕРЫЙ У ТВОРАХ	32
2.1 Паказ Аўстра-Венгерскай імперыі ў рамане Я. Гашака «Прыгоды ўдалога ваякі Швейка».....	32
2.2 Паказ Расійскай імперыі ў аповесці М. Гарэцкага «На імперыялістычнай вайне».....	38
Высновы да главы 2	43
ГЛАВА 3. СІСТЭМА ПЕРСАНАЖАЎ У ТВОРАХ.....	45
3.1 Паняцці «вобраз», «персанаж» і «апавядальнік» у літаратуразнаўстве	45
3.2 Сістэма вобразаў рамана Я. Я. Гашака «Прыгоды ўдалога ваякі Швейка»	45
3.3 Сістэма персанажаў аповесці М. Гарэцкага «На імперыялістычнай вайне»	52
Высновы да главы 3	57
ГЛАВА 4. АДМЕТНАСЦІ МАСТАЦКАЙ МОВЫ Я. ГАШАКА І М. ГАРЭЦКАГА	59
4.1 Паняцце рэаліі	59
4.2 Рэаліі ў рамане Я. Гашака «Прыгоды ўдалога ваякі Швейка»	59
4.3 Рэаліі ў аповесці М. Гарэцкага «На імперыялістычнай вайне»	64
Высновы да главы 4	68
ЗАКЛЮЧЭННЕ	70
СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ	73
ДАДАТАК	76

РЭФЕРАТ

Балацевіч Аляксандра Андрэеўна

Увасабленне Першай сусветнай вайны ў рамане Я. Гашака «Прыгоды ўдалога ваякі Швейка» і аповесці М. Гарэцкага «На імперыялістычнай вайне»

Аб’ём даследавання: 78 старонак, 47 крыніц, 1 дадатак.

Ключавыя словы: ЧЭШСКАЯ ЛІТАРАТУРА, БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА, ЯРАСЛАЎ ГАШАК, МАКСІМ ГАРЭЦКІ, РАМАН «ПРЫГОДЫ УДАЛОГА ВАЯКІ ШВЕЙКА», АПОВЕСЦЬ «НА ІМПЕРЫЯЛІСТЫЧНАЙ ВАЙНЕ», ТЭМА ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ, ВОБРАЗЫ ІМПЕРЫЙ, СІСТЭМА ПЕРСАНАЖАЎ, АРХЕТЫП, РЭАЛІІ.

Аб’ект даследавання: раман «Прыгоды ўдалога ваякі Швейка» Яраслава Гашака і аповесць «На імперыялістычнай вайне» Максіма Гарэцкага.

Мэта даследавання: выявіць адметнасці ўвасаблення тэмы Першай сусветнай вайны ў творах Я. Гашака і М. Гарэцкага; вылучыць агульнае і адрознае.

Метады даследавання: біяграфічны, параўнальна-тыпалагічны, культурна-гістарычны, метады цэласнага аналізу літаратурнага тэксту.

Атрыманыя вынікі і іх навізна: пры аналізе твораў мы прыйшлі да высноў, што абодва пісьменнікі паказалі вайну натуралістычна, падрабязна раскрылі тэму вайны. У творах паказаныя вобразы жаўнераў розных чыноў, вылучаны тэмы інтэлігента на вайне, расчалавечвання, жорсткасці. Апісаная работа сацыяльных інстытутаў, сумежных з арміяй. Аўстра-Венгерская і Расійская імперыі пададзеныя ў творах як не гатовыя да вайны краіны са сваімі заганамі і асаблівасцямі. У творах арыгінальная сістэма персанажаў, пратаганісты – Швейк і Задума, з’яўляюцца альтэр-эга аўтараў. Швейк мае ярка выражаны архетып. У рамане Я. Гашака прысутнічаюць другасныя, эпізадычныя і пазасцэнічныя персанажы, у аповесці М. Гарэцкага – толькі другасныя і эпізадычныя, таксама ў творах ёсць матывы-вобразы. У мове аўтараў шмат перыферыйнай лексікі, якая адлюстроўвае рэаліі. Найбольш раскрытыя ў творах бытавыя рэаліі і рэаліі грамадскага жыцця. Навізна заключаецца ў тым, што да нас ніхто не звяртаўся да кампаратыўнага агляду, аналізу названых твораў. Мы прапаноўваем свой арыгінальны пункт гледжання: чэшскі і беларускі пісьменнікі ваявалі па розныя бакі лініі фронту, мелі розны чалавечы і літаратурны досвед. Мы хочам падрабязна і ўсеахопна разгледзець гэты самы досвед і яго мастацкую рэалізацыю.

Дакладнасць матэрыялаў і вынікаў дыпломнай работы: навуковыя палажэнні, якія змяшчаюцца ў дыпломнай працы, абгрунтаваныя і

аргументаваня. Метадалагічная база мае комплексны характар. Даследаванне праведзена з улікам дасягненняў беларускага і замежнага літаратуразнаўства па праблеме, што забяспечвае абгрунтаванасць высноў, сфармуляваных у дыпломнай працы.

Галіна практычнага прымянення: матэрыялы і вынікі дадзенай дыпломнай работы могуць быць карыснымі для далейшага вывучэння творчасці аўтараў з пункту гледжання літаратуразнаўства. Таксама іх можна выкарыстоўваць пры падрыхтоўцы лекцый па тэорыі літаратуры, гісторыі чэшскай і беларускай літаратур, гісторыі славянскіх літаратур.

Дыпломная работа падрыхтаваная самастойна.

РЕФЕРАТ

Балатевич Александра Андреевна

Воплощение Первой мировой войны в романе Я. Гашека «Похождения бравого солдата Швейка» и повести М. Горьцкого «На империалистической войне»

Объем исследования: 78 страниц, 47 источников, 1 приложение.

Ключевые слова: ЧЕШСКАЯ ЛИТЕРАТУРА, БЕЛОРУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА, ЯРОСЛАВ ГАШЕК, МАКСИМ ГОРЕЦКИЙ, РОМАН «ПОХОЖДЕНИЯ БРАВОГО СОЛДАТА ШВЕЙКА», ПОВЕСТЬ «НА ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ВОЙНЕ», ТЕМА ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ, ОБРАЗЫ ИМПЕРИЙ, СИСТЕМА ПЕРСОНАЖЕЙ, АРХЕТИП, РЕАЛИИ.

Объект исследования: роман «Похождения бравого солдата Швейка» Ярослава Гашека и повесть «На империалистической войне» Максима Горьцкого.

Цель исследования: выявить особенности воплощения темы Первой мировой войны в произведениях Я. Гашека и М. Горьцкого; выделить общее и различное.

Методы исследования: биографический, сравнительно-типологический, культурно-исторический, метод целостного анализа литературного текста.

Результаты исследования и их новизна: при анализе произведений, мы пришли к выводам, что оба писателя показали войну натуралистически, подробно раскрыли тему войны. В произведениях показаны образы солдат разных званий, подняты темы интеллигента на войне, расчеловечивания, жестокости. Была описана работа социальных институтов, смежных с армией. Австро-Венгерская и Российская империи показаны в произведениях как не готовые к войне страны со своими недостатками и особенностями. В произведениях оригинальная система персонажей, протагонисты – Швейк и Задума, являются альтер-эго авторов. У Швейка ярко выраженный архетип. В романе Я. Гашека присутствуют второстепенные, эпизодические и внесценические персонажи, в повести М. Горьцкого – только второстепенные и эпизодические, также в произведениях есть мотивы-образы. В языке авторов много периферийной лексики, которая отображает реалии. Наиболее раскрыты в произведениях бытовые реалии и реалии общественной жизни. Новизна заключается в том, что до нас никто не обращался к компаративному обзору, анализу названных произведений. Мы предлагаем

свою оригинальную точку зрения: чешский и белорусский писатели воевали по разные стороны линии фронта, имели разный человеческий и литературный опыт. Мы хотим подробно и разносторонне рассмотреть этот самый опыт и его художественную реализацию.

Достоверность результатов и выводов дипломной работы: научные положения, содержащиеся в дипломной работе, обоснованны и аргументированны. Методологическая база имеет комплексный характер. Исследование проведено с учетом достижений белорусского и зарубежного литературоведения по проблеме, что обеспечивает обоснованность выводов, сформулированных в дипломной работе.

Область практического применения: материалы и результаты данной дипломной работы могут быть полезными для дальнейшего изучения творчества авторов с точки зрения литературоведения. Также их можно использовать при подготовке лекций по теории литературы, истории чешской и белорусской литератур, истории славянских литератур.

Дипломная работа подготовлена самостоятельно.

ABSTRACT

Balatevich Alexandra Andreevna

The embodiment of the First World War in the novel by J. Hasek “The Adventures of the Brave Soldier Šweik” and the novel by M. Harecki “In the Imperialist War”

The volume of diploma work: 78 pages, 47 sources, 1 addition.

Keywords: CZECH LITERATURE, BELARUSIAN LITERATURE, JAROSLAV HAŠEK, MAXIM HARECKI, NOVEL «THE GOOD SOLDIER ŠWEIK», NOVEL «IN THE IMPERIALIST WAR», THEME OF THE FIRST WORLD WAR, IMAGES OF EMPIRES, CHARACTER SYSTEM, ARCHETYPE, REALITIES.

The object of research: the novel «The Good Soldier Šwejk» by Jaroslav Hašek and the novel «In the Imperialist War» by Maxim Harecki.

The purpose of the work: to identify the features of the embodiment of the theme of the First World War in the works of J. Hašek and M. Harecki; to highlight the common and different.

The methods of research: biographical, comparative-typological, cultural-historical methods, a method of holistic analysis of a literary text.

The results of the work and their novelty: When analyzing the works, we came to the conclusion that both writers showed the war naturalistically, revealed the theme of the war in detail. The works show images of soldiers of different ranks, raise the themes of an intellectual in war, dehumanization, and cruelty. The work of social institutions related to the army was described. The Austro-Hungarian and Russian empires are shown in the works as countries not ready for war with their own shortcomings and peculiarities. In the works, the original character system, the protagonists – Šwejk and Zaduma, are the alter egos of the authors. Šwejk has a pronounced archetype. In the novel by J. Hašek, there are secondary, episodic and off-stage characters, in the story by M. Goretsky – only secondary and episodic, and in the works there are motifs-images. There is a lot of peripheral vocabulary in the language of the authors, which reflects the realities. The everyday realities and realities of social life are most revealed in the works. Novelty lies in the fact that no one has ever addressed a comparative review or analysis of these works before us. We offer our original point of view: the Czech and Belarusian writers fought on different sides of the front line, had different human and literary experiences. We want to take a detailed and comprehensive look at this very experience and its artistic visualization.

Authenticity of the materials and results of the diploma work: The scientific statements contained in the thesis are well-founded and well-reasoned. The methodological framework is complex. The study was conducted taking into account the achievements of Belarusian and foreign literary criticism on the problem, which ensures the validity of the conclusions formulated in the thesis.

Recommendations on the usage: The materials and results of this thesis can be useful for further study of the authors' work from the point of view of literary criticism. They can also be used to prepare lectures on literary theory, the history of Czech and Belarusian literature, and the history of Slavic literature.

The diploma work was prepared independently.

УВОДЗІНЫ

Актуальнасць дадзенай працы абумоўлена тым, што тэма вайны ў літаратуры 20 ст. была адной з самых запатрабаваных, бо яна адлюстроўвала трагічныя і жажлівыя цывілізацыйныя рэаліі. Для чэхаў і беларусаў тэма вайны была вельмі балючай і важнай, паколькі краіны неаднойчы былі ўцягнутыя ў ваенныя дзеянні. Нам падаецца цікавым параўнаць лёсы і творы пісьменнікаў-удзельнікаў Першай сусветнай вайны і зрабіць літаратуразнаўчыя, гістарычныя і чалавечыя высновы.

Жыццёвыя шляхі дадзеных пісьменнікаў цікавыя і непадобныя адзін да другога. Вядома, што пры жыцці Я. Гашак знаходзіўся *на перыферыі літаратурнага асяроддзя* Прагі, нават сярод такіх жа аўтсайдараў у літаратуры ён не здаваўся выбітным. Біёграф Я. Гашака і крытык Р. Пытлік прыводзіць у прыклад такія словы паэта Іржы Магена: «Тым не менш існавалі людзі, для якіх Г. Р. Апачэнскі (чэшскі паэт) быў геніям, а Я. Гашак – якімсьці Санча Пансам. Мы ведалі: ён носіць па ўсіх рэдакцыях розную бязглуздзіцу, выдаў разам з Гаекам нейкія няўдалыя вершы, [...] У выніку ў Я. Гашака неяк не верылі» [22, с. 23]. Але за дваццаць гадоў аўтар накапіў вопыт, атрыманы на Першай сусветнай вайне і ў іншых падзеях рознага маштабу і ўвасобіў яго ў рамане, які ўсеахопна адлюстроўвае тэмы Першай сусветнай вайны і грамадска-палітычнага стану Аўстра-Венгрыі. Таксама з характэрным яму іранічным поглядам на свет Я. Гашак стварыў вобраз удалога ваякі Швейка як адбіццё сябе ў крывым люстэрку і своеасаблівую *аўтабіяграфічную карыкатуру* – такім бачылі яго нядобразычліўцы і крытыкі. Раман «Прыгоды ўдалога ваякі Швейка» ствараўся на працягу прыблізна двух гадоў (1921 – 1923 гг.), і ўжо ў момант публікацыі першага фрагмента выклікаў фурор. Але і тады некаторыя выдаўцы абвінавачвалі аўтара ў амаральнасці і адмаўляліся прымаць тэкст, асобныя крытыкі прадказвалі твору забыццё. Пры тым раман мае вялікую папулярнасць і зараз.

Трэба адзначыць, што Я. Гашак не паспеў скончыць твор праз цяжкі стан здароўя і смерць. Аўтарам задумвалася *эпапея*, але некаторыя лічаць эпапеяй і тую частку твора, якую Я. Гашак паспеў напісаць. Зразумела, што твор незвычайны. Р. Пытлік так ахарактарызаваў феномен творчасці Я. Гашака: «На фоне традыцыйнай чэшскай гумарыстычнай прадукцыі саркастычны лаканічны стыль Я. Гашака выглядае як уварванне варвара» [22, с. 78]. Вядома, што Я. Гашак быў адукаваным на той час чалавекам – скончыў пачатковую школу, некалькі класаў гімназіі, Гандлёвую акадэмію (ужо ў сталым узросце), быў ён і начытаным, таму насамрэч ведаў, як павінна выглядаць класічная літаратура. Але пісьменнік свядома адмаўляўся ад

правіл і шаблонаў. Асноўную крыніцу натхнення бачыў у людзях, што падцвярджае Л. Гаек, паэт і сябар Я. Гашака: «...Мы хацелі дасканальна даследаваць жыццё і пісаць пра тое, што самі пабачылі. Мы туляліся па шынках самага ніжэйшага статусу як у старой Празе, так і ў іншых месцах...» [34, с. 31]. Асноўнымі асаблівасцямі, якія паўплывалі на стварэнне рамана, можна лічыць вандроўны вобраз жыцця аўтара і яго любоў да камунікацыі. Такім чынам, твор Я. Гашака можна лічыць *эксперыментальным*.

Адметнасцю твора можна назваць і тое, што ў ім *вайна паказана весела*. Творы, накіраваныя супраць вайны як з’явы, існавалі і раней, але іх ідэя была перададзена праз антываенны пафас. У рамане Я. Гашака ўвогуле няма пафасу, сам тон апавядання самавіты і іранічны, жажлівыя рэчы могуць з’яўляцца ў творы элементам камічнага. Але ў гэтым ёсць сэнс, даследчыца І. Шаблоўская пісала на дадзеную тэму: «...у рамане Я. Гашака пануе стыхія абсурду, прыём *ad absurdum* паспяхова выкарыстоўваецца як сродак выкрыцця дзяржаўнага абсурду, які ахапіў Аўстра-Венгрыю напярэдадні вайны і выявіўся ў абсурдзе вайны» [28, с. 53]. Яна вылучае ў творы такія прыёмы смехавай культуры як *карыкатура, пародыя, фарс, містыфікацыя і гратэск*.

Творчасць М. Гарэцкага, у адрозненне ад рамана Я. Гашака, была *прызнаная* пры яго жыцці. З дзяцінства будучы пісьменнік цягнуўся да навукі – сам выказаў жаданне вучыцца ў школе граматы, ужо ў дзяцінстве пачынае цікавіцца беларускай літаратурай, свядома карыстаецца роднай мовай. У юнацтве скончыў курсы ў настаўніцкай школе, падчас вучобы ў Горках сам стварае невялікае таварыства аматараў беларускай літаратуры, знаходзіць аднадумцаў, робіцца папулярным у вузкіх колах. Удзельнікі гуртка пісалі допісы ў «Нашу Ніву», М. Гарэцкі публікаваў свае замалёўкі з жыцця магілёўскіх сялян. *Першае апавяданне* маладога пісьменніка, «У лазні», было змешчана ў газеце ў 1913 годзе пад псеўданімам Максім Беларус, таксама ён піша апавяданні «Стогны душы», «Роднае карэнне», «У панскім лесе», у наступным годзе нават выдае зборнік «Рунь». Вайна застае М. Гарэцкага на Віленшчыне, пабачанае і перажытае аўтар занатоўвае ў франтавым дзённіку, каб потым пераасэнсавач гэта і стварыць галоўны твор свайго жыцця – аповесць «На імперыялістычнай вайне». З цяжкімі раненнямі М. Гарэцкі трапляе ў шпіталь, потым зноў едзе на фронт – гісторыя паўтараецца некалькі разоў. Аўтар працуе над аповесцю на працягу 14 гадоў, з 1914 па 1928 год, выдае яе фрагменты і варыянты ў тагачасных беларускамоўных часопісах, М. Гарэцкі ўдасканальвае твор і ўводзіць праўкі, напрыклад, змяняе рэальныя прозвішчы на прыдуманых, бо лічыць гэта неэтычным. Аповесць ператвараецца ў сапраўдную энцыклапедыю

салдацкага жыцця, дзе падрабязна, але па-ваеннаму афіцыйна паказаны побыт жаўнераў, вядзенне баёў, паказаныя рэальныя гістарычныя падзеі, такія як бой за Сталюпэнэн. Жанр абраны незвычайны і наватарскі – твор уключае ў сябе нататкі, дзённік і ліст. Аўтар прыцягвае ўвагу *крытыкаў*. Рэцэнзент «Маладняка» М. Аляхновіч параўноўвае аповесць з іншым творам пра Першую сусветную вайну, з «Агнём» А. Барбюса. Ён адзначыў, што вайна ў творы паказаная такой, «як яна ёсць», без «прыгожага самаашуканства...» [3, с. 104]. Па М. Байкову запіскі «На імперыялістычнай вайне» «кладуць пачатак сур'ёзным формам беларускай прозы рэальнага кірунку» [19, с. 210]. М. Гарэцкі нават задумаў стварыць эпапею пра беларускага інтэлігента Задуму – ён піша аповесці «У чым яго крыўда?» і «Меланхолія», дзе раскрываецца мінулае героя. Але, як і Я. Гашаку, беларускаму пісьменніку перашкаджаюць абставіны. Улады не даюць яму выдаць зборнік, а ў 1937 годзе аўтар гіне падчас сталінскіх рэпрэсій, яго аповесці і апавяданні былі негалося забароненыя. Творчасць М. Гарэцкага забываецца на многія гады. Даследаванні творчасці М. Гарэцкага былі ўзноўленыя ў 1960-ых гадах пасля яго рэабілітацыі. Узнікаюць літаратуразнаўчыя манаграфіі Д. Бугаёва «Максім Гарэцкі» (Мінск, 1968) [5], А. Адамовіча «Браму скарбаў сваіх адчыняю...» (Мінск, 1980) [1], І. Чыгрына «Паміж былым і будучым» [27] і інш. Твор нават перакладаюць на нямецкую мову і ён робіцца папулярным у ГДР. Сёння М. Гарэцкі прызнаны класікам беларускай літаратуры і адным з пачынальнікаў эпічнага жанру. Яго творы даследуюцца, перавыдаюцца, пераасэнсоўваюцца праз прызму сучаснага светаадчування.

Паказчык якасці твораў – наяўнасць артыкулаў і кніг, прысвечаных іх даследаванню. Зробім агляд даследчай літаратуры, якой мы карысталіся пры напісанні дыпломнай работы.

С. Нікольскі ў кнізе «*Гісторыя вобраза Швейка. Новае пра Яраслава Гашака і яго героя*» [21] разглядае творчасць аўтара праз прызму яго біяграфіі. Апісвае ўзнікненне вобраза Швейка як вынік творчага шляха Я. Гашака і фарміравання яго спецыфічнай паэтыкі, якая ўзыходзіць да стыхій смехавай гульні і камічнай містыфікацыі, паказвае роднасць рамана з фальклорнымі творами. Спрабуе рэканструяваць задуму тых частак твора, якія Я. Гашак не паспеў дапісаць.

Кніга Р. Пытліка «*Я. Гашак. Дакументальнае апавяданне*» [22] з'яўляецца найбольш поўнай навуковай працай, у якой выкарыстаны неведомыя раней ці малавядомыя факты пра Я. Гашака, прыведзеныя выказванні сяброў і сучаснікаў аўтара пра яго асобу. Таксама мы карысталіся яшчэ адной кнігай дадзенага аўтара, «*Швейк заваёўвае свет*» [23], прысвечанай менавіта даследаванню феномена *швейкавання*.

І. Шаблоўская ў кнізе «Сусветная літаратура ў беларускай прасторы» [28] разглядае праблематыку ўспрыняцця беларусамі сусветнай (у большай ступені чэшскай) мастацкай літаратуры.

Прафесар М. Мушыньскі у сваім артыкуле «Вайна вачыма яе ўдзельніка» [11], размешчаным у якасці прамовы да аповесці ў кнізе 2014 г., аналізуе твор М. Гарэцкага з дапамогай біяграфічнага метаду, даследуе вобраз Лявона Задумы, разглядае аповесць у свеце айчыннай літаратурнай крытыкі.

Таксама трэба адзначыць артыкулы М. Аляхновіча [3], К. Гарабурды [9] і М. Байкова [19], апублікаваныя ў часопісах «Полымя» і «Маладняк» у 20-ыя гады мінулага стагоддзя. Даследчыкі і крытыкі падкрэсліваюць значэнне асобы М. Гарэцкага і яго творчасці для беларускай літаратуры, параўноўваюць аповесць з сусветна вядомымі творами.

Раман Я. Гашака мы цытавалі па перакладзе П. Багатырова, паколькі, на нашу думку, ён з'яўляецца найбольш поўным і сучасным.

Мэты даследавання – выявіць адметнасці ўвасаблення тэмы Першай сусветнай вайны ў творах Я. Гашака і М. Гарэцкага; вылучыць агульнае і адрознае.

Задачы даследавання:

- 1) прасачыць ролю і месца Першай сусветнай вайны ў жыцці і творчасці чэшскага і беларускага пісьменнікаў;
- 2) прааналізаваць раман Я. Гашака і М. Гарэцкага з пункту гледжання адметнасцяў і спосабаў увасаблення тэмы Першай сусветнай вайны і паказу вобразаў імперый;
- 3) класіфікаваць персанажаў твораў Я. Гашака і М. Гарэцкага;
- 4) параўнаць успрымання вайны аўтарамі і іх персанажамі;
- 5) выявіць адметнасці мастацкай мовы Я. Гашака і М. Гарэцкага;
- 6) параўнаць спецыфіку ўвасаблення тэмы вайны і народжаных гэтай тэмай вобразаў у чэшскага і беларускага празаікаў.

Навізна даследавання заключаецца ў тым, што да нас ніхто не звяртаўся да кампаратыўнага агляду, аналізу названых твораў. Мы прапаноўваем свой арыгінальны пункт гледжання: чэшскі і беларускі пісьменнікі ваявалі па розныя бакі лініі фронта, мелі розны чалавечы і літаратурны досвед. Мы хочам падрабязна і аналітычна разгледзець гэты самы досвед і яго мастацкую рэалізацыю.

Наша работа можа быць скарыстаная пры даследаванні тэмы Першай сусветнай вайны ў славянскіх літаратурах. Таксама тэма работы была апрабавана на канферэнцыі. Мы выступалі з дакладам «Адлюстраванне Першай сусветнай вайны ў рамане Я. Гашака «Прыгоды ўдалога ваякі Швейка».

Аб’ект даследавання – раман Яраслава Гашака «Прыгоды ўдалога ваякі Швейка», аповесць Максіма Гарэцкага «На імперыялістычнай вайне».

Прадмет даследавання – своеасаблівасць мастацкага асэнсавання тэмы вайны ў чэшскага і беларускага пісьменнікаў; параўнальны аналіз.

У нашай рабоце мы скарысталі біяграфічны, параўнальна-тыпалагічны, культурна-гістарычны **метады, метады** цэласнага аналізу літаратурнага тэксту.

Наша работа складаецца з: 1) рэферата; 2) уводзінаў; 3) главы «Адлюстраванне Першай сусветнай вайны ў творах»; 4) главы «Паказ Расійскай і Аўстра-Венгерскай імперый у творах»; 5) главы «Сістэма персанажаў у творах»; 6) главы «Адносіны мастацкай мовы Я. Гашака і М. Гарэцкага»; 7) заключэння; 8) спіса выкарыстаных крыніц; 9) дадатка А (уласны пераклад фрагмента главы «Будзеевіцкі анабазіс Швейка»).

ГЛАВА 1. АДЛЮСТРАВАННЕ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ Ў ТВОРАХ

1.1 Першая сусветная вайна ў рамане Я. Гашака «Прыгоды ўдалога ваякі Швейка»

Першая сусветная вайна – дамінантная тэма ў рамане, на яе разгледзе мы засяродзім сваю ўвагу ў дадзеным раздзеле. Па прачытанні рамана вайна выклікае ўражанне своеасаблівага перахода ад адной сацыяльна-эканамічнай фармацыі да іншай, ад новага часу да навейшага, ад аграрнага грамадства да індустрыяльнага. Яна перакраіла мапу свету і выклікала моцныя зрухі ў сусветнай палітыцы. Я. Гашак насамрэч быў удзельнікам вайны, ардынарцам 91 палка, як і яго герой Швейк. Я. Гашак пачаў пісаць кнігу ў апошнія гады свайго жыцця, пры гэтым дакументаваў пабачанае, пераасэнсоўваў перажытае, складаў настаўленне будучым пакаленням як сведка эпохі. Літаратуразнаўца І. Бернштэйн пісала: «Гашак засяроджвае сваю ўвагу на выкрыцці ўсіх праяў антынароднай мілітарысцкай ідэалогіі» [4, с. 50], каб наблізіць той час, калі на зямлі не будзе войнаў. Таму, нягледзячы на своеасаблівасць аўтара і яго літаратурнага стылю, у Я. Гашака атрымалася рэалістычна і пры тым глыбока адлюстраваць Першую сусветную вайну.

Вядома, што вялікую **вайну прадчувалі** ў грамадстве задоўга да яе пачатку. Яшчэ ў 1911 годзе Я. Гашак піша парадыйную прамову «*Забыты юбілей*», якая скончваецца такімі прароцкімі словамі: «Поднялся какой-то шум на Балканах, приходит в движение Марокко – похоже, что близится война и много людей из разных стран сложат свои головы на полях сражений. Вот я и думаю, что бог вспомнит о забытом было пятидесятилетнем юбилее и, как и пять тысяч лет назад, “будет сожалеть, что сотворил на Земле человека”» [12, с. 102]. Таму ні сам Я. Гашак, ні яго персанаж Швейк пры аб’яўленні вайны не здзівіліся, а аднесліся да падзей па-філасофску.

Пачынаецца першая глава без уводзін у курс падзей, са слоў служанкі: «Убили, значит, Фердинанда-то нашего» [13, с. 5]. Адразу мы разумеем, што гэта дзень забойства эрцгерцага Аўстра-Венгрыі. Адчуваецца трывожная **атмасфера ў грамадстве** – паўсюль абмяркоўваюць забойства і магчымую вайну, па горадзе ходзяць агенты таёмнай паліцыі і арыштоўваюць «нядобранадзейных» людзей, ля маніфеста імператара на вуліцы збіраюцца натоўпы. На бравурныя выкрыкі Швейка нехта з натоўпа ўдарыў яго – грамадства ў сваёй большасці не верыць у перамогу. Паралельна сюжэту, Я. Гашак нагадвае, што адбываецца ў гэты час на фронце: у Галіцыі аўстрыйскія войскі бягуць, у Сербіі яны разбітыя.

Далей мы разгледзім сацыяльныя інстытуты і ўстановы, якія працуюць на *ваенную машыну* краіны. У самым пачатку рамана мы назіраем адлюстраванне **ваеннай прэсы** як з'явы. Уступае Швейк у вайну з камічным пафасам: «Итак, в тот памятный день пражские улицы были свидетелями трогательного примера истинного патриотизма. Старуха толкала перед собой коляску, в которой сидел мужчина в форменной фуражке с блестящей кокардой и размахивал костылями. На его пиджаке красовался пестрый букетик цветов. Человек этот, ни на минуту не переставая, кричал на всю улицу: “На Белград! На Белград!”». [13, с. 58] Вельмі хутка гэты выпадак падхапіла прэса, у газетах «Багемія» і «Пражская афіцыйная газета» з'явіліся прапагандысцкія матэрыялы, дзе Швейка параўноўвалі з рымскім воінам Муцыям Сцэволай, служанка Мюлер ператварылася ў маці, не забыліся журналісты і на «чэшскіх агентаў Антанты». Аўтар сам да вайны працаваў у сферы прэсы, таму раскрываў гэтую тэму як прафесіянал. Письменник *Ф. Лангер* адзначыў схопнасць Я. Гашака парадыраваць прамовы і артыкулы агітатараў: «Гэта была карыкатура на «фразёрства», якое пладзілі тады палітычныя рамеснікі з ліку ўсялякіх партыйных агітатараў, аратараў, журналістаў, самазваных прадстаўнікоў і вяшчальнікаў чэшскага народа». [39, с. 41]

У мэтах **прапаганды** выкарыстоўвалася і **мастацтва**: Я. Гашак згадвае нейкага паэта Фірордта, які прызываў забіваць французскіх д'яблаў. Для наяўнасці на фронт прысылаліся брашурны з літаграфіямі і малюнкамі, якія адлюстроўвалі «прыклады выключнай доблесці». Жаўнеры скручвалі з гэтых лістоў цыгарэты ці «выкарыстоўвалі па яшчэ большаму прызначэнню». Швейк дадае абсурду і расказвае, што дзесьці вычытаў пра подзвіг героя: «Когда ему снесло голову, она еще некоторое время катилась и кричала: «Долг спешить, солдат, скорей исполнить свой, даже если смерть витает над тобой!» [13, с. 226]. Таксама ў творы апісаны механізм стварэння **ваенных міфаў**. Марэка назначаюць гісторыёграфам палка, яшчэ да боя ён піша прыгожы артыкул пра тое, як амаль уся 13-ая рота гераічна загінула ў баю. Вельмі рэалістычна Я. Гашак адлюстравваў і прыроду чутак, асабліва распаўсюджаных ў ваенны час. Калі Швейк выпадкова спыняе цягнік і з ім разбіраюцца на станцыі, збіраецца натоўп. Праз некаторы час з'яўляюцца фантастычныя чуткі пра тое, што злавiлі шпiёна ці зарубiлі афiцэра.

У прызыўнай камісіі Швейк напamую сутыкаецца з **медыцынай** на службе ў арміі. Паказальнай з'яўляецца безліч людзей, якія сімулююць розныя хваробы, ад рэўматызму да вар'яцтва, некаторыя добраахвотна калечаць сябе, ламаюць косці, уводзяць пад скуру яд і керасін, толькі б не трапіць на фронт. Усе яны праходзяць праз катаванні доктара Грунштэйна, такія як прамыванне страўніка і ужыванне хiніна. Большасць прызнавалася,

але некаторыя ў выніку паміралі. Згадваліся і такія выпадкі, калі насамрэч хворыя людзі траплялі да такіх дактароў, і, зразумела, не выжывалі. Далей у рамане кадэта Біглера адпраўляюць у халерны барак, дзе яго, абсалютна здоровага, папярэджваюць пра хуткую смерць людзі, якія нават не гавораць на тытульнай мове (нямецкай). У той жа момант жаўнераў вышэйшых чыноў адпраўляюць паправіць здароўе ў санаторыі. Сябар Швейка, вольнапісаны Марэк з лёгасцю падрабляе медыцынскую кніжку. Усё гэта сведчыць пра нізкі ўзровень медыцыны ў арміі Аўстра-Венгрыі.

Гарнізонная **турма**, у якую трапляе Швейк, зусім іншая, чым у тыле. Наглядчыкі катуюць асуджаных, галоўны герой нават чуе жахлівыя крыкі з суседняй камеры, таксама ён бачыў чалавека, якога вялі на растрэл. Вялікую колькасць злачынцаў састаўляюць злодзеі. Яны дзейнічаюць у розных маштабах: ад буйных махінацый з грошамі і правізіяй, да мелкіх крадзежаў. З гэтага зразумела, чаму ў 91 палка такія вялікія праблемы з забеспячэннем. Старэйшы пісар Ванек сам прызнаецца Швейку, што займаецца такімі справамі. Шмат і нявінна асуджаных, ці «бунтаўшчыкоў». Але ёсць і тыя, хто не хоча ваяваць з прынцыпаў. Як, напрыклад, настаўнік, які скраў гадзіннік, каб трапіць у турму і не страляць у людзей.

Я. Гашак падкрэслівае, што **царква** ў тыя часы мела моцныя стасункі з арміяй. Ён піша, што заўсёды і паўсюль людзі шлі на вайну з імем Бога, і людзеі з Гвінейскіх выспаў, і католікі падчас інквізіцыі, да і зараз адбываецца нешта падобнае: «Во всей Европе люди, будто скот, шли на бойню, куда их рядом с мясниками – императорами, королями, президентами и другими владыками и полководцами гнали священнослужители всех вероисповеданий, благословляя их» [13, с. 121], адрозненне толькі ў тым, што зараз людзі перасталі верыць. Ён нагадвае рэальную падзею, якую бачыў – фельдкурата забіла бомбай з аэраплана, ніхто па ім не сумаваў, нехта нават напісаў злую эпітафію. Жаўнеры чакаюць паход ў капліцу толькі для таго, каб пабачыць «прадстаўленне», якое будзе паказваць п'яны святар Ота Кац, ці каб падабраць пакінуты кавалак цыгарэты. І месы Каца, і паездка яго ж і дзеншчыка Швейка на палявую абедню з футбольным кубкам замест чашы, з лакам для дрэва замест свянцонага алея з'яўляюцца гратэскным відовішчам, сапраўднай буфанадай, праз якую аўтар знішчае аўтарытэт царквы ў вачах чытача. Адзін малады жаўнер з правінцыі папрасіў, каб астатнія не багахульствавалі, але яго скептычна асадыў стары запасны. Не верыць і сам Ота Кац, яго пераход у каталіцтва гэта спосаб не трапіць на фронт і «дзелава дагавор з Хрыстом», як ён сам сказаў. Ёсць яшчэ набожныя фельдкураты, якія хочуць пераканаць жаўнераў сваімі прамовамі, але ўсё гэта марна, святар новага часу – Кац ці яго калега Лаціна. Рэлігійныя ўстановы ў арміі існуюць як даніна мінуламу, яе падтрымліваюць старыя палкоўнікі і

маёры, і пакаленне дваран яшчэ 19 стагоддзя, якія дасылаюць жаўнерам іконы і выступаюць з прамовамі.

Сапраўдны хаос робіцца ў штабных **канцылярыях**. Следчы губляе ў паперах справу Швейка, і знойдзеца яна толькі пры Чэхаславацкай Рэспубліцы. Інспектар Мраз, які ў мірным жыцці быў матэматыкам, страчваў розум з таго, што недалічваўся то вагонаў, то афіцэраў.

Пасля агляду сацыяльных істытутаў пяройдзем да тэмы арміі. **Армія** ў рамане паказана шматбакова і дэталёва, згадваюцца ўзаемаадносіны паміж яе састаўнымі часткамі і структура ваеннай машыны ад радавога да імператара. Па словах даследчыцы І. Шаблоўскай у творы «ўсёй гэтай машынерыі супрацьстаіць маленькі чалавек, просты чэх, апрануты ў аўстрыйскі мундзір» [28, с. 56]. Вось як характэрызуе становішча спраў у структуры арміі вольнапісаны Марэк: «Вообще всё в армии уже воняет гнилью, [...]. Массы пока ещё не прозрели и, выпучив глаза, позволяют гнать себя на фронт, чтобы их там изрубили в лапшу; [...]. Ныне героев нет, а есть только убойный скот и мясники в генеральных штабах. Погодите, они дождутся бунта» [13, с. 290], – што на самой справе недзялёка ад праўды.

Ваенную машыну той ці іншай краіны немагчыма ўявіць без вобразаў саміх жаўнераў. Пачнем з **ніжэйшых чыноў**. Радавыя, запасныя, апалчэнцы, вольнапісаныя, тэлефаністы, пісары і кухары – найбольш вялікі і прыгнечаны клас жаўнераў. Усе яны паходзяць з правінцый ці дэмакратычных асяроддзяў гарадоў Аўстра-Венгрыі. Да магчымай перамогі ставяцца скептычна, вайну лічаць чужой, выказваюць думкі, блізкія да поглядаў сацыялістаў. У першых частках кнігі паказаныя як абязлічаны, аднародны натоўп, аднаго з іх Я. Гашак падчас апісання камеры для сімулянтаў называе «Нумар 7». Выратаванне яны бачаць у сяброўстве і салідарнасці, шмат з іх жыве толькі адной думкай – сустрэцца з сям’ёй, іх маральны дух падтрымліваюць народныя спевы, анекдоты і махорка. У канцы другой частцы Швейк робіцца ардынарцам, і яму прыходзіцца кантактаваць з некаторай колькасцю жаўнераў. На іх прыкладзе аўтар удакладняе агульны вобраз «маленькага чалавека» на вайне. Пехацінец Балон – мельнік у мірным жыцці, глупаваты і грубы, нятрыманы, Я. Гашак параўноўвае яго з Крканошам, барадатым веліканам з чэшскіх міфаў. Ён заўсёды хоча есці, успамінае ранейшае жыццё і сям’ю і канстатуе той факт, што ўвогуле не прызначаны для вайны. Старшы пісар Ванек хітры і спрытны, ён выжывае дзякуючы таму, што хаваецца ў абозе. Ён часта бывае ў кухні і прысвойвае сабе лішкі ежы. Ужо ўдзельнічаў у баях, разумее механізм функцыянавання арміі. Любіць выпіць, нікуды не спяшаецца, ігнаруе нават прыказы начальства, жыве па прынцыпу «будзь што будзе», але пры тым асцярожны і не пераходзіць мяжу дазволенага. Кухар Юрайда быў рэдактарам акультнага часопіса да вайны, і ў арміі зусім

паглыбіўся ў тэму эзатэрыкі. Ён заўсёды спакойны і невядома, у жарт ці не, гаворыць пра перасяленне душ загінуўшых байцоў. Таксама ён і вельмі таленавіты кухар і бачыцца хутчэй шэфам у рэстаране, чым жаўнерам. Тэлефаніст Хадоўнскі – змрочны і апатычны чалавек, які з горкай усмешкай расказвае пра тое, што бачыў на фронце.

Дзеншчыкоў Я. Гашак выдзяляе ў асобную «касту». Ён іранічна параўноўвае іх са зброяносцамі Антычнасці і Сярэднявечча, падкрэсліваючы, што сёняшні дзяншчык – гэта панікёр, злодзей і «пакорлівы раб». Так, дзяншчык маёра Венцэля Мікулашак – забіты хлопец, які ўпадае ў ступар, калі бачыць якога-небудзь афіцэра. Прыкамандыраваны да падпаручыка Дуба – вельмі глупы і маладушны чалавек. Са сваімі абавязкамі, хаця і своеасабліва, спраўляецца толькі Швейк.

Асаблівае месца ў арміі займаюць **кадэты**. Яны не могуць абедаць ні сярод афіцэраў, ні сярод ніжэйшых чыноў, і ўвогуле існуюць быццам бы ў падвешаным стане паміж імі. Дадзеная праблема так і не будзе вырашана. Прадстаўлена ў творы гэтая пасада на прыкладзе кадэта Біглера. *Рэальны прататып персанажа*, які служыў з Я. Гашакам, не абразіўся на свае карыкатурнае ўвасабленне ў творы, а сказаў, што «азнаёміўся з раманам Я. Гашака і той яму спадабаўся. Пра сваю ваенную службу ён самааддана заявіў, што яна праўдзіва акрэслена ў рамане». [45, с. 2] Дадзеныя словы неназванага жаўнера былі прыведзеныя ў артыкуле М. *Томанавай*.

Шырока прадстаўлена ў рамане **афіцэрства**. Найбольш распрацаваны і глыбокі вобраз афіцэра – паручык *Лукаш*. «Поручик Лукаш был типичным кадровым офицером сильно обветшавшей австрийской монархии. Кадетский корпус выработал из него хамелеона» [13, с. 161]. Пры тым ён ніколі не баяўся начальства, праз сваю прамату і маральныя прынцыпы ён так і не змог падняцца па кар’ернай лесвіцы. Ён любіць сваіх падначаленых, частае жаўнераў півам, крычыць, але не лаецца. Нават калі і б’е дзеншчыкоў, то гэта для таго, каб зрабіць іх годнымі і сумленнымі людзьмі, выкарыстоўвае метады бізуна і перніка. Лукаш ведаў, як нямецкія вярхі арміі ставяцца да чэхаў, але ў пачатку рамана на самой справе любіў Аўстра-Венгрыю і быў яе патрыётам. Ён пераконваў аптовага гандляра ў тым, што аўстрыйская армія перамагае, тым самым заспакойваў і сябе. Ён хоча наладзіць парадак у арміі асобнымі сіламі: раіць жаўнеру, як трэба правільна рабіць акуп, просіць на манеўрах патушыць цыгарэты, каб вораг не пабачыў агеньчыкі. Яго ніхто не слухае, і паручык сам гэта разумее. Ён робіцца нервовым ад хаосу ў арміі, хваравіта смяецца на сходзе афіцэраў, перажывае ўнутраны крызіс праз тое, што не можа нічога змяніць, але потым пагаджаецца са сваім лёсам і едзе на кані ў месца будучага боя, дзе, верагодна, не выжыве. Згадваецца капітан Адамічак,

чалавек ціхі і апатычны, але справядлівы, які ўстаў на бок пакрыўджанага чэшскага жаўнера.

Умоўна да **нейтральнага боку** можна аднесці маёра Венцэля. Ён, этнічны немец, ажаніўся з чэшкай, сам вывучыў чэшскую мову і прынізіў шавініста прапаршчыка Даўэрлінга. Пры тым ён па ўласнай непрыязні вымяшчае злобу на малодшых афіцэрах. Капітан Сагнер, якога неадлюбівае Лукаш, але потым збліжаецца з ім, з'яўляецца чалавекам вопытным, але абсалютна бяздарным у ваеннай справе. На манеўрах яго група блукае і трапляе ў балота, у Чарнагорыі ён вядзе батальён пад абстрэл кулямётаў, з амаль што поўным знішчэннем апошняга. Пры тым ён марыць пра медалі і пасаду палкоўніка.

Абсалютна **адмоўнай** можна назваць постаць падпаручыка *Дуба*. «В обществе его не любили, так как было определено известно, что он доносил на своих коллег. В городе, где Дуб преподавал, он состоял членом «тройки» крупнейших идиотов» [14, с. 74]. Швейк заяўляе, што ніколі не бачыў такога глупага афіцэра, які нават мае сімвалічнае прозвішча. Я. Гашак падкрэслівае, што Дуб менавіта цывільны, а не кадравы афіцэр, таму ён не мае ніякага ўяўлення пра сапраўдную вайну. Ён з'яўляецца прыкладам класічнага ўрапатрыёта, таму не бачыць у сваёй краіне ніякіх заганаў, нават ў звычайнай гутарцы размаўляе, як у прапагандысцкай прамове. Як былы настаўнік, ён хоча падпарадкаваць усё асяроддзя сваёй уладзе, запалохвае жаўнераў і павучае, звяртаецца да жаўнераў як да нерадзівых вучняў. Ён прыніжаецца і сваімі калегамі, і абставінамі, і к канцу твора ўвогуле страчвае свой аўтарытэт. Займаюцца афіцэры звычайна гульнёй у карты, паходамі ў публічныя дамы і застоллямі з алкагольнымі напоямі. Лукаш дэманстрыруе не прымае ўдзел у падобных мерапрыемствах.

Паказальныя і яскравыя ў творы вобразы **генералаў і палкоўнікаў**. У сваёй большасці гэта людзі з гіпербалізавана заніжаным інтэлектам, садысты ці проста старыкі, якія страцілі сувязь з рэальнасцю. Можна нагадаць трапнае выказванне *І. Шаблоўскай*: «Вайсковы статут пазбавіў іх элементарнага розуму і нават пагражае інстынкту самазахавання, бо ўсё, што яны робяць па абавязку, нясе пагібель змярцвела ўжо даўно сістэме» [28, с. 56]. Пра палкоўніка Шрэдэра Швейку расказвае Марэк, паказвае яго як вельмі злога і нястрыманага чалавека, які бясконца можа ляцца на жаўнераў, пры гэтым любіць ён і абстрактныя і бессэнсоўныя прамовы пра доблесць. Гэты стары і сляпы палкоўнік большую частку часу праводзіць у рэстаране, дзе прыдаецца ўспамінам пра мінулае і гуляе. Да інтэлігентаў ставіцца негатыўна. Ужо ў Венгрыі цягнік з жаўнерамі 91 палка інспектуе нейкі стары генерал, які «ўпаў у дзяцінства». Я. Гашак піша, што такіх у Аўстрыі было вялікае мноства. Генерал-паляк, якога Швейк празваў «сартырным генералам» гаварыў пра

нужнікі столькі, быццам ад іх залежыла перамога Аўстра-Венгерскай манархіі. Швейк згадвае яшчэ нейкага «гумавага дзядулю», палкоўніка, які заўсёды падпрыгваў, калі злаваўся.

Вяршыняй арміі з'яўляліся **члены імператарскага двара**, Я. Гашак не абышоў і гэтую тэму. Для аўтара ні імператар, ні іншыя высакародныя асобы не мелі ніякага аўтарытэту: «...Улыбнулася придурковато, как, бывало, улыбался император Франц-Иосиф...» [14, с. 77], лічыць, што ўсе яны вядуць краіну і армію пад адкос. Такім чынам Я. Гашак паказвае, што перарабіць ці адрамантаваць ваенную машыну Аўстра-Венгрыі немагчыма, яе можна толькі зрабіць нанова ў новай Рэспубліцы.

Акрамя дзяржаўных устаноў і арміі аўтар закранае праблематыку, сумежную з тэмай вайны, напрыклад, погляды насельніцтва на тагачасныя гістарычныя падзеі. Праз размовы ў казармах становяцца зразумелымі **погляды чэхаў** у той час. *С. Нікольскі* апісаў настроі чэхаў, адлюстраваныя ў рамане, такім чынам: «Дух вясёлай «дыскрэдытацыі смехам» праймаў усе поры грамадскага жыцця і пранікаў нават у армію. [...] Чэхі ніяк не хацелі змагацца за інтарэсы імперыі [21, с. 75]», што адпавядае інфармацыі ў рамане. Веставы сказаў Швейку, што «Аўстрыя выляціць у трубу», і што ён на фронце адразу збяжыць. Нейкі пан пачаставаў Швейка і даў яму грошы праз пачуццё салідарнасці, пра рускі палон ён сказаў як пра нешта само сабой зразумелае. Хаця розныя народы Аўстра-Венгрыі ставіліся адзін да аднаго ваража, ва ўмовах вайны можна было пабачыць і прыклады інтэрнацыяналізму. Швейк і паранены венгерскі жаўнер у шынку гаварылі на розных мовах, але чамусьці разумелі, што гаворыць суразмоўца, магчыма, праз тое, што яны мелі падобны лёс жаўнера ніжэйшых чыноў аўстрыйскай арміі. Адсутнасць баявога духа і матывацыі прывяла чэхаў (з цягам часу і астатніх) да вялікіх маштабаў дэзерцірства. Амаль кожны падчас будэвіцкага анабазісу Швейка прымае таго за дэзерціра. Бабуля з вёскі Кветаў гаворыць жаўнеру, куды ісці, каб не сустрэць жандармаў. Стары гарманіст прапаноўвае Швейку схавацца ў авіне разам з яго зяцем, трое беглых жаўнераў клічуць яго да сябе на лесапілку. Стары пастух раскажаў, як у часы яго дзеда (Напалеонаўскія войны) за ўцекі давалі 600 ўдараў палкамі. Швейк прыдумляе, што ён пералез праз сцяну і нават адстрэльваўся – гэтым ён пазабавіў старыка.

Не другарадная ў творы **тэма інтэлігента на вайне**, так як датычыцца жыцця самога Я. Гашака. Для жаўнераў высокіх і нізкіх чыноў такія словы як «філосаф», «інтэлігент» з'яўляюцца абразлівымі. Ваеннага доктара, якога прыкамандзіравалі да палка, афіцэры лічаць непаўнаважным жаўнерам. Капрал у цягніку раскажае пра тое, як здэкваўся над радавым-рэдактарам: «А когда я учил его делать вольные упражнения до седьмого поту, он всегда

говорил: «Прошу уважать во мне человека». Я ему тогда и показал, что такое «человек». Как-то раз – на казарменном дворе тогда повсюду была грязь – подвёл я его к большой луже и скомандовал: «Nieder!»; пришлось парню падать в грязь, только брызги полетели, как в купальне» [13, с. 300].

Прыводзіць Я. Гашак і іншыя прыклады лёсаў інтэлігентаў. Адзін жаўнер-настаўнік трапляе ў турму за верш пра вошай. Ёсць кадэт Біглер, паслужлівы і скрупулёзны, але ненавісны іншымі ў арміі. Ёсць повар-акультыст Юрайда, які пагрузіўся ў розныя духоўныя практыкі і вераванні, каб перажыць пераломны час. Паручык Лукаш добра адукаваны і таленавіты ў вобласці ваеннай справы, але яго «рыцарскія» прынцыпы сапсуюць яму жыццё. Я. Гашак паказвае, як сам перажыў вайну, на прыкладзе вольнапісанага Марэка. Той яшчэ ў мірныя часы быў вясёлым плутам, захаваў гэтыя якасці і на вайне. Марэк гуляе па правілах гэтага свету, хаця яны яму не спадабаюцца. Ён мяняе маскі і падладжваецца пад абставіны, каб выжыць, пры гэтым можа змагацца за свае правы, калі трэба (даказаў, што не павінен чысціць сартыры на гаўптвахце), знаходзіць агульную мову амаль з кожным, перамагае ворагаў і апанентаў сваім інтэлектам і ведамі. Нават з кляймом нядобранадзейнага Марэк, дзякуючы сваёй сацыяльнасці, атрымлівае ганаровую пасаду історыёграфа палка.

Раскрываецца і **тэма жорсткасці чалавека на вайне**. Шматлікія жаўнеры атрымліваюць хоць якую ўладу і карыстаюцца ёй, каб узвысіцца над больш слабым. Зразумела, што гэта характэрна і для арміі ў мірны час, але тое, што тады з'яўляецца табу, падчас вайны ператвараецца на норму. У штабной канцылярыі мы бачым фотаздымкі розных экзэкуцый, якія праводзіліся над мірнымі жыхарамі Галіцыі і Сербіі. Той чалавек, які павесіў іх, як малюнкi, на сцяну, ганарыўся гэтым. Сапёр Вадзічка гаворыць Швейку, што калі ён быў у Сербіі, жаўнерам прапаноўвалі вешаць мірных жыхароў за цыгарэты. У асноўным жаўнеры пазбягалі гэтага, але ў аднаго цыгана знайшлі 300 цыгарэт. Саслужыўцы забілі яго за такую жорсткасць. На станцыі Гуменне 91 полк мог бачыць пабітых арыштаваных русінаў, праваслаўнага святара, над якім са смехам здзекваўся венгерскі жандарм. Большасць афіцэраў гэта асудзіла, але падпаручык Дуб падтрымаў. У канцы твора Швейк выпадкова пабыў у амплуа палоннага. Там ён ледзь не трапляе ў пятлю па віне маёра Вольфа, які ўжо неаднаразова караў людзей без суда і следства. Супрацьпастаўленне аўтарам у пачатку твора Швейка і Герастрата на самой справе глыбінны сэнс. *Бернітэйн* вызначыла, што «Гашак бачыць на вайне толькі адзіны від «гераізму» – дзержкасць ландскнехта – герастратаўскую смеласць знішчэння» [4, с. 57]. Дэгуманізацыя асобы адбываецца на фронце не толькі праз беспакаранасць, але і ад жахлівых відовішч, якія могуць зламаць псіхіку: Швейк успамінае, што бачыў труп

жаўнера, мазгі якога змешваліся з нечыстотамі і сцякалі ў бот. Таксама паказана і тое, што смерць тысяч і мільёнаў ператвараецца ў статыстыку: «Изредка на фуражку сядет печальный старый ворон и вспомнит о сытых пиршествах минувших лет, когда здесь для него всегда был накрыт стол с аппетитными человеческими трупами и конской падалью; вспомнит, что под фуражкой, как та, на которой он сидит, были самые лакомые кусочки – человеческие глаза...» [13, с. 223]. Такім чынам аўтар знішчае вобраз непераможнага ўдалога аўстра-венгерскага воіна, якога ўслаўляюць у артыкулах і прамовах. Застаецца толькі натуралістычная праўда вайны.

Варта адзначыць **сродкі мастацкай выразнасці** ў творы, з дапамогай якіх тэма вайны раскрываецца больш наглядна. Прысутнічае **дынаміка**: вайна не паказана статычна, па меры развіцця сюжэта чытач адчувае прыбліжэнне фронту і ход баявых дзеянняў. Адначасова аўтарам выкарыстаны **прыёмы кантрасту і градацыі**, якія ўзмацняе эфект ад прачытанага. Яшчэ ў пачатку твора ў грамадстве ходзяць толькі чуткі і здагадкі наконт вайны, а ўжо бліжэй да сярэдзіны з'яўляюцца відавочцы і ўдзельнікі баявых дзеянняў, у гарады вяртаюцца інваліды і цалыя загінутыя. Калючы дрот і ўмацаванні пад Венай выглядаюць нечым чужым і ненатуральным у мірным горадзе, яны сапсуюць настрой усяму эшэлону, які едзе на фронт. Кантрастна выглядаюць разбураныя вёскі ў зоне баявых дзеянняў на фоне вёсак у глыбокім тыле, дзе жыццё паказваецца ідылічным. Тэлефаніст Хадоўнскі ўспамінае: «Когда мы в начале войны ехали в Сербию, мы прямо-таки обжирались на каждой станции, так здорово нас повсюду угощали. С гусиных ножек мы снимали лучшие кусочки мяса, потом делали из них шашки и играли в «волки и овцы» на плитках шоколада» [14, с. 10]. Таксама ў Вене і Празе жаўнераў на фронт выпраўляюць дзяўчыны, апранутыя ў белыя сукенкі, калегія ад саюза дваранак, аркестр. Чым бліжэй да мяжы Аўстра-Венгрыі, тым меншай робіцца ўрачыстая працэсія, а аркестр увагуле знікае. Порцыі паступова змяншчаюцца, у Венгрыі ў вайскавай канцылярыі нешта пераблыталі, і жаўнерам не выдалі нічога, таму Швейк крадзе курыцу ў селяніна, жаўнеры жабруюць на станцыі. У Галіцыі 13-я рота купіла ў яўрэя паўжывую карову і варыла яе тры дні. Замест вакзала там мы ўвагуле бачым рэшткі. Змяняецца і **тэмп** апавядання. Раней за главу праходзіла толькі некалькі важных падзей, увесь астатні аб'ём тэкста прыходзіўся на дыялогі ці ўступы ад аўтара. Бліжэй да канца падзей робіцца вельмі многа і праходзяць яны хутка. Але ў самым канцы тэмп вяртаецца да свайго звычайнага стану.

Звернемся да **эмацыянальнай палітры** ў рамане, якая змяняецца на працягу твора. У пачатку ўсё спакойна, а з трэцяй часткі кнігі у армейскім асяроддзі можна заўважыць неўратычныя сполахі – з Лукашам здараюцца

прыпадкі, генерал страчвае розум, афіцэры і ніжэйшыя па чыну жаўнеры адчуваюць паніку. Вяршыняй гэтага робіцца здарэнне на вакзале – капрал падае з вагона, напорваецца на стрэлку і памірае. Апісанні робяцца больш змрочнымі і бруднымі, з’яўляюцца нечаканыя псіхадэлічныя элементы, такія як чутка пра тэлеграмы ад нябожчыка і сон кадэта Біглера.

Апошні эпізод, які паспеў прадыхаць Я. Гашак, гэта ўрачыстая вячэра ў доме святара. Афіцэры вячэраюць на другім паверсе, усе астатнія – на кухні, жаўнеры зноў расказваюць гісторыі і паводзяць сябе так, быццам бы жывуць у мірны час. Усё гэта адбываецца напярэдадні **рэальнай гістарычнай падзеі – Горліцкаму прарыву**, у якім будзе ўдзельнічаць і 13-ая рота, але гэтага ў творы мы ўжо не пабачым. У гісторыі аўстра-венгерская армія зможа пацясніць рускія войскі на некаторы час, але ў выніку ўсё роўна прайграе. Магчыма, Я. Гашак адчуваў хуткую смерць і хацеў давесці сюжэт да лагічнага завяршэння.

Саму **вайну як з’яву** героі (і сам аўтар) параўноўваюць са стихіяй і вірам, некаторыя гавораць, што гэта боская кара за чалавечую пыхлівасць. Яе немагчыма спыніць, можна толькі перакачаць. Але вайна, як падкрэслівае Я. Гашак, не вечная. Ён забягае наперад і паказвае, што мірнае жыццё адновіцца, а вайна стане часткай гісторыі.

Мы адлюстравалі, што тэма Першай сусветнай вайны ў рамане асноўная, яна паказана ўсеахопна. Мы пабачылі, як функцыянуюць розныя сацыяльныя інстытуты і ўстановы (царква, вайсковая турма, канцылярыі, медыцынскія ўстановы, ваенная прэса). Некаторыя з іх у рамане выклікаюць пачуццё чагосьці архаічнага і непатрэбнага (царква), у іншых пануе хаос і ім патрэбна рэканструкцыя (медыцына і канцылярыі), да асобных устаноў аўтар ставіцца адмоўна, як да сродкаў падтрымкі рэжыма (прэса, турма). Мы разгледзелі, як Я. Гашак апісвае структуру арміі Аўстра-Венгрыі і ўзаемаадносіны жаўнераў розных чыноў праз наяўныя прыклады ў рамане. Аўтарам паказаныя такія з’явы, як бязладдзе ў сістэме аўстрыйскай арміі, панічныя і антываенныя настроі сярод вайскоўцаў, няроўнасць жаўнераў перад законам у залежнасці ад іх статусу. У творы мы вылучылі такія важныя тэмы, як тэма інтэлігента на вайне, жорсткасці чалавека падчас баявых дзеянняў, лёсу народа ў пераломны час. Я. Гашак, удзельнік баявых дзеянняў, паказаў на прыкладзе адукаванага Марэка, як сам перажыў вайну, пры тым ёсць у творы і разумныя, але слабыя духам людзі, якія ў той час толькі пакутавалі. Аўтар рэалістычна раскрыў тэму таго, як на вайне праз усёдазволенасць і жахлівыя відовішча адбываецца дэгуманізацыя звычайнага ў мірным жыцці чалавека. Лёс народа на фоне вайны ўвасабляецца ў рамане дваіста. Для немцаў канец вайны выклікае страту ўплыву ў Еўропе, дваране пазбавяцца свайго сацыяльнага статусу праз сацыяльна-палітычныя зрухі ў

грамадстве, выкліканыя ваеннымі дзеяннямі. У той жа час чэхі атрымаюць дзяржаўнасць, а прадстаўнікі ніжэйшых сацыяльных класаў будуць займаць больш важную ролю ў грамадстве. Таксама мы адзначылі, якія сродкі выразнасці і эмацыйную палітру выкарыстаў аўтар, каб узмацніць эфект ад сюжэтна-ідэйнага складніка твора. З дапамогай прыёмаў кантрасту і градацыі Я. Гашак стварыў пачуццё прыбліжэння да фронту і змены часу, неаднародная эмацыйная палітра твора прыцягнула ўвагу да важных момантаў у сюжэце. Трэба адзначыць, што вайна ў літаратуры звычайна паказваецца трагічна ці як героіка, у той жа час Я. Гашак адлюстравіў падзеі вайны весела і праз антыпафас. Тэма феномена швейкавання і камічнага ў рамане Я. Гашака ўжо добра даследавана, таму мы разглядалі твор на стыку гісторыі і літаратуразнаўства.

1.2 Першая сусветная вайна ў аповесці М. Гарэцкага «На імперыялістычнай вайне»

Асноўная тэма аповесці вызначана ў яе назве. Што паказальна, М. Гарэцкі характарызуе Першую сусветную вайну сацыялістычным паняццем «імперыялістычная», гэта азначае, што яе галоўная мэта – захоп тэрыторый і рэсурсаў для заснавання новых калоній і экстэнсіўнага эканамічнага развіцця. Аўтар лічыць яе выгаднай для вышэйшых колаў насельніцтва і варожай для самога народа, на працягу твора ён раскрывае яе антынародную сутнасць, натуралістычна паказвае карціны вайны, аналізуе яе прычыны, думае пра будучыню, дэтальна апісвае баі, бо сам быў іх удзельнікам. Усе дадзеныя думкі ён укладвае ў нататкі свайго альтэр-эга, Лявона Задумы, а падзеі апісвае ў адпаведнасці з магчымасцямі мемуарна-дакументальнага жанру. На думку літаратурнага крытыка М. Мушынскага, «галоўнае ў кнізе – вайна з пункту гледжання шараговага яе ўдзельніка, адлюстраванне вайны такой, якая яна ёсць у сапраўднасці, без падмалёўкі, ідэалізацыі, без прыхарошвання і ў той жа час без знарочыстага нагрувашчвання жахаў». [11, с. 11] У дадзеным раздзеле мы прасочым за развіццём падзей вайны на працягу сямі месяцаў, прааналізуем стаўленне аўтара да жаўнераў розных чыноў, вылучым асноўныя пастулаты антываеннай філасофіі М. Гарэцкага.

Твор пачынаецца з таго, што галоўны герой пападае пад абавязковы вайсковы прызыў і трапляе ў казарму на тэрыторыі сучаснай Літвы. З самага пачатку яго сустракаюць вайсковая муштра, нуда і заняпад, нават прырода адпавядае агульнаму настрою, герой бачыць «убогія жмудскія палі». Як інтэлігенту, Задуме цяжка падпарадкоўвацца статуту, таму ён нават

радуецца, калі аб'яўляюць вайну, бо не трэба будзе выконваць бессэнсоўную армейскую работу. Так можа разважаць толькі той, хто не бачыў вайны, потым герой пераканаецца ў гэтым. Як і ў творы Я. Гашака, **вайну прадчувалі**, Лявон успамінае словы сябра, які казаў, што вайна пачнецца праз год-два. Для іншых вайна пачалася знянацку і выклікала паніку: «Шалапутай [...] вярнуўся збянтэжаны, не ведаючы, жартуюць з ім ці кажуць праўду» [11, с. 29]. Адразу перад батарэяй выступіў камандзір з прамовай, у якой намагаўся выклікаць нянавісьць да Германіі, спачуванне да Сербіі. З падобнымі прамовамі потым выступалі іншыя афіцэры і святары, казакі крычалі лозунгі, каб выклікаць патрыятычныя пачуцці ў жаўнераў. Рэакцыя была розная, галоўны герой запісаў ў дзённіку такую думку: «Няўжо ж можна намовіць салдата ісці на вайну з уздымам пачуцця, каб бараніць нейкую Сербію? «Адзінаверную», калі яна далёка не для ўсіх нашых батарэйцаў адзінаверная...» [11, с. 30]. З'явіліся першыя наступствы вайны: аўтар апісвае трагедыю разлукі жаўнераў з жонкамі і дзецьмі. Некаторыя жаўнеры калечаць сябе, каб не трапіць на фронт.

Батарэя хутка рухалася на Захад, праз тэрыторыю Літвы на Германію, многія **верылі ў хуткую перамогу**: «Пасля заўтрага будзем ужо ў Прусіі!» [11, с. 39], – сказаў штабс-капітан. Літоўскія сяляне частуюць жаўнераў як заступнікаў, рускія і габрэйскія дамы дораць розныя падарункі жаўнерам, ад'язджаючым у вагонах. Паўсюль пануе атмасфера ўзнёсласці. Марадзёрства пачынаецца з малога – жаўнеры хочуць абарваць вішні на прыватным участку.

Так было да першага боя, калі артылерыя ў неразбярэсе пачала абстрэльваць сваіх, сярод жаўнераў з'явіліся нараканні: «Паганая вайна!». Пасля ўдачнага наступлення батарэя адступае, аўтар апісвае **першыя карціны вайны**: «Прыкра глядзець на чорныя дымныя галавешкі [...]. Поле цяпер густое, голае, нуднае. У канаўках [...] валяецца ўбогае шкумаццё нашых салдат» [11, с. 47]. Тут жа апісваюцца **першыя** бачаныя Лявонам **трупы вайскоўцаў**. З'яўляюцца бежанцы вайны. Паказальны дыялог Задумы і познанскага немца, які вёўся па-польску: «–Нашто вайна? У Расіі і так зямлі няма куды дзяваць. –Ваш кайзер абвясціў вайну. –Не, ваш цар» [11, с. 50], – кожны бок верыць у сваю правату.

7 жніўня быў **першы важны бой**, апісаны ў кнізе. Лявон піша, што «я жыў, але ранейшага мяне наvekі няма» [11, с. 51]. Героі вар'яцеюць ад страху, у такіх абставінах шмат хто гіне ад раненняў: «О, колькі ж там было раненых!.. Стагнанні, кроў... Гляджу, ля самае сценкі ляжыць нехта з жоўтымі зубамі, скалячы іх ад мукі» [11, с. 54]. Пайшлі слухі, што ў гэтым баі загінула 60% батарэйцаў, страты хаваліся. Потым вайна ўжо ператвараецца ў руціну, герояў ужо не так палохаюць абстрэлы, іх нават

прыемна слухаць, усім «брыдка стаяць і не страляць». Незадавальненне вайной расце, як і змяншаецца вера ў перамогу. Усё часцей гучаць антываенныя выказванні: «Будзь проклят Вільгельм і кожны, хто хоча вайны!» [11, с. 73] ці «У Расіі людзей многа, трэба іх перагубіць, каб...» [11, с. 77].

Нягледзячы на прагнозы пра тое, што вайна хутка скончыцца, расійская армія **вымушана адступаць**, батарэя з горыччу вяртаецца на тыя ж пазіцыі, дзе стаяла некалькі тыдняў таму. Узнікаюць жаўнеры-«шатуны», дэзерціры, якія кінулі свае часткі. Уводзяць законы пра пакаранні за разбой і п'янства, бо былі выпадкі. Усе пакутуюць ад голаду, восеньскага холаду, вошай, якіх называюць «звярмі» ці «беленькімі». Стары жаўнер успамінае руска-японскую вайну, на якой быццам бы даражылі войскам, ён наракае на вайну сённяшняю і параўноўвае яе з мінулай. Паказаныя пакуты мірных жыхароў. Пасля невялікага наступлення батарэя зноў **стаіць**, гэта адбываецца на працягу 23 дзён. Праходзіць бой, пасля якога галоўнага героя ўзнагароджваюць Георгіеўскім Крыжам, але той не рады і не лічыць сябе героем. Стан героя ахарактарызаваў крытык М. Аляхновіч: «Кола вайны захапіла яго, перамалала і выкінула. Радасьць жыцця схавалася і, замест яе, стала боль, стаў адчай» [3, с. 103]. Лявон даведваецца, што загінуў яго сусед – «Першая ахвяра з нашае вёскі Малоху вайны» [11, с. 98], вайна закранае кожную сям'ю вялікай краіны. Лявон пачынае задумвацца пра палажэнне Беларусі: «Ці ж Беларусь будзе мець нейкую палёжку ад гэтае вайны?» [11, с. 98]. Пачынаюцца першыя самагубствы ў арміі, таксама знікаюць апошнія надзеі на замірэнне.

Апісваюцца свежыя **вайсковыя могілкі**, якія паспелі з'явіцца за месяцы вайны. Пад пакасіўшыміся самаробленымі крыжамі ляжаць целы расійскіх і нямецкіх жаўнераў, Лявон сетуе на тое, што месца пахавання ваяроў хутка знікне. Пасля яшчэ некалькіх апісанняў баёў і наступленняў адбываецца тое, што М. Гарэцкі называе **катастрофай**. У цяжкім баі гіне любы галоўнаму герою камандзір, сам Лявон атрымлівае раненні і трапляе ў шпіталь. Страты ў расійскай арміі страшныя. У шпіталі Задума таксама бачыць **ахвяр вайны**: у лякарні знаходзяцца вар'яты і тыя, хто на ўсё жыццё застаўся інвалідам. З'яўляецца **ваенная міфатворчасць**: ветэраны вайны ўпрыгожваюць свае апавяданні пра фронт, дадаюць тое, чаго не было. Ужо ў **тыле**, у роднай вёсцы Лявон спрабуе пачаць жыць нанова, вайна закранула і яго сям'ю – на фронт забралі яго брата, Стахвана. Маладыя яшчэ не разумеюць, што такое вайна, юнак хоча адправіцца туды дабравольцам, як падрасце. Па словах дацэнта А. Кавалюка, «Тэма вайны не зводзілася пісьменнікам толькі да праўдзівага ўзнаўлення франтавога жыцця, ён пераносіў дзеянне ў мірнае асяроддзе. [...] У гэтым таксама выявілася

наватарства М. Гарэцкага ў асэнсаванні ваеннай тэмы» [18, с. 62-63]. Завяршаецца твор лістом ад саслужбоўцаў Лявона, з яго чытач даведваецца пра тое, што большасць сяброў і знаёмых героя загінулі.

М. Гарэцкі, як былы тэлефаніст і вольнапісаны, значную частку твора прысвяціў армейскаму жыццю **жаўнераў ніжэйшых чыноў**, іх думкам і стаўленню да вайны, пакутам. У аповесці паказана, як людзі розных узростаў, поглядаў на жыццё, нацыянальнасцяў трапляюць на вайну, дзе іх не выратоўвае чын ці саслоўе. Беларус Задума, рускі Пашын, габрэй Беленькі і украінец Яхімчык разам праходзяць выпрабаванні вайной і робяцца сябрамі. Паказальна, як паміж імі складваюцца братэрскія зносіны: Беленькі дзеліцца з астатнімі гасцінцамі, якія яму прыслалі родзічы, усе таемна ад афіцэраў гуляюць у карты ў акопах. Вяршыняй давера паміж жаўнерамі з'яўляецца іх дамова падчас моцнага абстрэлу. Кожны з тэлефаністаў па чарзе ідзе злучаць тэлефонны провад пад абстрэлам, яны ўсе баяцца, але спрэчак не ўзнікае. Большасць з гэтых персанажаў гіне ў канцы твора, гэта паказвае, што жыццё радавога жаўнера на Першай сусветнай вайне было кароткім. Нягледзячы на тое, што простыя жаўнеры ў творы ў большасці выпадкаў становячыся персанажы са сваімі асаблівасцямі, аўтар паказвае, што людзі бываюць розныя. Амаль з першых старонак твора з'яўляецца яскравы персанаж – былы юнкер Шалапутай. Гэта глупы, пры тым хітры чалавек, які брудна лаецца, падчас вайны прыстае да цывільных. Ён здэкваецца з інтэлігентнасці Задумы, а сябе лічыць сапраўдным жаўнерам, любіць распавядаць пра падзвігі, якіх на самой справе не было. Да таго ж яго калісьці разжалавалі з юнкераў за нейкія правіннасці. Калі пачынаецца вайна, ён праяўляе сябе як труслівы чалавек, які сімуляе раненні, а потым нават збягае падчас цяжкіх баёў. Праз некаторы час Шалапутай вяртаецца, і яго прымаюць назад – такія людзі нідзе не прападаюць. Згадваюцца ў творы і ардынарцы, яны, як і ў аўстра-венгерскай арміі, бегаюць з рознымі паручэннямі. Апісаныя запаснікі, ваеннаабавязаныя, прызваныя з запаса. У некаторых выпадках гэта старыя людзі, якія «хочуць жыць, каб вярнуцца карміць свае сем'і і даглядаць гаспадарку» [11, с. 55]. Для прызваных вайна і армейскае жыццё – гэта нешта чужое і варожае, яны не паважалі звыштэрмінова служачых, называлі іх «гарохамі», «укладаючы ў гэтую мянушку шмат знявагі да ахвотнікаў цягнуць вайсковы хамут за казённым гарох» [11, с. 29]. Падобнае стаўленне было і да дабравольцаў, з іх кпілі, называлі «казённымі шкурамі».

Не любілі жаўнеры і **дзеншчыкоў**, якіх абразліва абzywалі «халуямі». Магчыма, негатыўнае стаўленне да іх складалася праз тое, што дзеншчыкі мелі такія ж прывілегіі, як і афіцэры. Жаўнеры гэтай пасады ездзілі на двуколках, калі астатнія ішлі пешшу; мелі доступ да добрай ежы, спалі ў хатах, а не на

вуліцы пад брызентам. Таксама дзеншчыкі выконвалі самую лёгкую работу. Як і ў Аўстра-Венгрыі, яны былі асобай «кастай» у арміі.

У творы шырока прадстаўлена **афіцэрства**. Галоўны герой піша, што не любіць афіцэраў, пры тым у творы ёсць годныя прадстаўнікі вышэйшых чыноў. У самім пачатку аповесці Задума трапляе ў батарэю да камандзіра, ініцыялы якога не раскрывае. Гэты чалавек адразу ўразіў Лявона тым, што быў непадобны да іншых, а таксама сваёй адказнасцю, глыбокай верай у перамогу і Радзіму. Камандзір апісваецца як прыгожы і статны малады чалавек, які не збрывае бараду і вусы, каб быць падобным да свайго куміра – Мікалая II. Пры тым «вочы ў яго – глыбокія і тужлівыя. Відаць, чалавек з нездаровымі нервамі, дужа дражлівы» [11, с. 26]. Ён заўсёды за нешта перажывае, і ўвогуле адчувае сабе не на сваім месцы, таксама можна сказаць, што камандзір – чалавек старой фармацыі. Ён вельмі набожны і хоча прывіць жаўнерам любоў да царквы, выступае перад імі з патрыятычнымі прамовамі, хвалюецца за падначаленых. Адночы ён нават пацалаваў у шчокі ўсіх параненых. На вайне камандзір паказвае прыклад мужнасці. Падчас абстрэлу ён стаіць за тонкім дрэўцам і выконвае сваю працу, толькі некалькі разоў хрысціцца для смеласці. У свой апошні бой ён стаіць на перадку і камандуе, гэты момант, як і апісанне яго смерці – той рэдкі выпадак, калі антываенны пафас твора змяняецца на гераічны: «Хацелася пакланіцца перад яго геройскай постаццю» [11, с. 120]. Магчыма аўтар не даў гэтаму герою прозвішча, каб паказаць збіральны вобраз сапраўднага афіцэра, якіх у новы час усё менш. Яшчэ адзін яскравы вобраз – падпаручык Сізоў. Гэта добры і далікатны чалавек, які размаўляе з ніжэйшымі па чыну як з роўнымі, клапаціцца пра жаўнераў, частуе іх. Гэта ідэаліст і рамантык, якому патрэбна «прыгожая» вайна, пашана і гераічныя подзвігі. Ён нават зайздросціць тэлефаністам за тое, што яны ўжо маюць Георгіеўскі Крыж. У часы адчаю ён спрабуе падбэдзёрваць жаўнераў, неўзабаве гіне. Страшна і натуралістычна аўтар апісвае труп няўдалага героя, Задума шчыра спачувае яму. Да нейтральнага боку можна аднесці, напрыклад, падпаручыка Іванова і штабс-капітана Дамброўскага, пра гэтых жаўнераў не сказана нічога добрага ці дрэннага.

Адмоўным прыкладам афіцэра можна назваць паручыка Пупскага, якога Лявон называў чарнасоценцам за погляды. Гэта дурны і грубы афіцэр, якога жаўнеры не любілі за жорсткасць. Адночы ён здэкваўся з мірных жыхароў, палохаючы іх расстрэлам. У лісце да Задумы саслужбоўцы скардзяцца на яго. Згадваецца падпалкоўнік Гноеў, які страшна лаецца, такія, як Шалапутай, захапляліся яго асобай. Цікавы вобраз фельдфебеля Хітрунова, які пасля пачатку вайны стаў моцна баяцца вайскова-палявога суда. Значыць, у яго былі правіннасці, з-за якіх ён мог трапіць пад гэты суд.

Лявон запісвае трапныя словы: «Адно праўда: у нас ёсць «господа офицеры», ды няма палкаводцаў» [11, с. 77], што азначае, што большасць афіцэраў бяздарныя і толькі садзейнічаюць ворагу. Пасля жорсткага боя, у якім батарэі і пяхота панеслі вялікія страты, афіцэры спрачаюцца, хто з іх больш варты ўзнагароды, хаця нават не ўдзельнічалі ў баі. Паказальна, што такія адданыя Радзіме ваяры як камандзір і Сізоў гінуць, у той жа момант Пупскі і Хітруноў выжываюць, хутчэй за ўсё яны хаваюцца за спінамі простых жаўнераў.

Галоўны герой твора – начытаны і адукаваны чалавек, таму зразумела, што ў аповесці будзе ўзнімацца **тэма інтэлігента** на вайне. Лявон пакутуе ад армейскіх парадкаў, яму нават цяжэй на вайне, чым астатнім жаўнерам, бо ён аналізуе кожную падзею і сутнасць вайны, спачувае ўсім забітым і параненым. Нават у арміі яму патрэбна нешта чытаць, таму ён чытае вайсковы статут. Пры тым над ім не здзекуюцца вышэйшыя чыны, як гэта было ў Аўстра-Венгрыі з інтэлігентамі. Але з яго смяецца саслужбовец Шалапутай: «Кідайце, калега, сваё інтэлігенцтва! Ведаеце, што з інтэлігента салдат, як з гразі куля» [11, с. 25]. Камандзір ставіцца да Лявона з цікаўнасцю, вайсковае начальства дае яму інтэлектуальную працу, такую як праектаванне акопаў, праца з мапамі, запіс загадаў. Пісьменныя і адукаваныя жаўнеры станавіліся пісарамі. Задума знаходзіць сябе сябра – далікатнага і вытанчанага Беленькага. Таму было цяжка капаць акопы і насіць зброю, ён, расчулены, плача ад жураўлінага крыка, з ім здараюцца істэрыкі падчас баёў. Адзін з герояў кажа, што вучоныя часта дурнеюць. Вайна, варажыя і іншародная з’ява для ўсіх, з’яўляецца асабліва цяжкай для інтэлігентаў.

Не другасная ў «Запісках» і **тэма расчалавечвання на вайне**. Праз бясконцыя жудасныя карціны вайны, прапаганду, магчымасць кожны дзень страціць сваё жыццё нават сумленныя і эмпатычныя людзі змяняюцца ў горшы бок. Задума неаднаразова піша, што яны змяніліся назаўсёды, у яго з’явіўся злы цынзм і іншае стаўленне да смерці – пра жаўнера, які трапіў пад колы гарматы і загінуў, ён піша: «Шчаслівы! Паклалі ў санітарны фургон, там выпіцца ўсмак» [11, с. 75]. А потым і ўвогуле выказвае ў роспачы антычалавечыя думкі: «Хай жыве вайна – знішчэнне скатоў скатамі! Мы не людзі, мы – быдла...» [11, с. 77]. Вораг ужо перастае ўспрымацца як чалавек: калі камандзір пабачыў, як свіння есць труп нямецкага жаўнера, пасмяяўся і сказаў: «свая свайго не пазнаша»; жаўнеры адчуваюць зларадства да гора немцаў. Лявон пачынае ўспрымаць абстрэлы пазіцый ворага як манатонную і прыемную працу, бачыць прыгажосць у палёце і разрывах снарадаў, акуп для яго «як дом». Узнікае марадзёрства, жаўнеры прыстаюць да цывільных, крадуць рэчы і ежу. Не аднаразова ўзгадваецца, як немцы забіваюць цывільных і зневажаюць дзяўчат на тэрыторыі Літвы. У апавяданні «Рускі», далучаным да твора, расказваецца гісторыя расійскага жаўнера, які

пасябраваў са сваім ворагам, выпіў з ім, а потым застраліў, бо хацеў выканаць свой доўг, з-за чаго потым звар'яцеў – гэты выпадак паказаў, як людзі, якія маглі нават стаць сябрамі, вымушаны забіваць адзін аднаго. Жаўнеры вар'яцеюць і проста ад сузірання карцін вайны – адзін афіцэр пачаў праклінаць Бога і рэзаць сваё цела. Калі Лявон прыязджае дадому, ён бясконца вяртаецца на вайну ў думках, тая яму сніцца, ён не можа знайсці супакой і адчувае сябе чужым у роднай хаце. Вайна зрабіла яго іншым, і так было амаль з кожным яе удзельнікам. Можна сказаць, што яна стварыла так званае «страчанае пакаленне».

Пагаворым пра **сродкі мастацкай выразнасці**, якія дапамагаюць паказаць вайну такой, якой яе бачыць аўтар. М. Гарэцкі вельмі часта выкарыстоўвае прыём кантрасту, пасля падрабязных, жыхлівых апісанняў баёў ідуць апісанні захаплення галоўнага героя прыродай, мастацтвам і жаночай прыгажосцю. Прырода вельмі часта прадстае ў творы адвечнай сілай і чысцінёй, якая супрацьпастаўляецца вайне, чалавечаму глупству. Часта аўтар звяртае ўвагу на птушак: ластаўка, бусел, журавы павольна ляцяць у небе, калі на зямлі разрываюцца снарады і гінуць людзі. Прырода, нягледзячы на межы, якія ўстанавілі дзяржавы, аднолькава прыгожая і прывабная: «Раніца была незвычайна прыгожая на Нёмне-рацэ... Панарама чыстая, ясная...» [11, с. 81], – такія замалёўкі сустракаюцца на працягу твора. Мастацтва, у прыватнасці музыка, прадстаўлена выратаваннем для людзей падчас трагедыі сусветнага маштабу. Задума ішоў па полі пасля боя, дзе ляжалі целы забітых жаўнераў абодвух бакоў і неўзабаве пачуў музыку: «Раптам пачуўся «венскі» гармонік! Звонкія, вясёла-гуллівыя гукі заліхвацкай полечкі скаланулі мяне. [...]. А хай бы іграў перамогу жыцця над смерцю!» [11, с. 59]. Калі батарэя заняла мястэчка, жаўнеры знайшлі грамафон і пачалі слухаць музыку, падпяваць і танчыць. М. Гарэцкі падкрэсліў, што дадзеная падзея выклікае дысананс, але жыццё працягваецца, добры настрой дапамагае выжыць падчас вайны. Галоўны герой нават перажыў закаханасць у літоўскую сялянку, у творы апісаная яе статнасць і прыродная прыгажосць, якія ўражылі Лявона – звычайныя чалавечыя пачуцці не знікаюць, нават калі ідзе вайна. Жанравая спецыфіка твора М. Гарэцкага заключаецца ў тым, што ў аповесці спалучаюцца нататкі, дзённік і ліст, запісаныя Лявонам. Сцісласць і канкрэтнасць, характэрная для жанраў, дапамагае адсекчы непатрэбнае, рэалістычна і дэталёва перадаць інфармацыю. Для гэтага ж служыць падзяленне твора на часткі, якія адпавядаюць канкрэтнай падзеі на вайне і аднаму дню, стылізацыя пад сапраўдны дзённік.

У творы ўсеахопна апісаная Усходне-Пруская аперацыя, ад першага дня аб'яўлення вайны да вялікіх баёў. Вайна паказаная амаль што без

гераічнага пафасу. Чытач можа даведацца пра асаблівасці вядзення баёў, пабачыць побыт жаўнера Расійскай арміі на прыкладзе жыцця адной батарэі. Апісаны розныя ваенныя чыны, ад самых нізкіх да вышэйшых, аўтар стаіць на баку простага салдата і спачувае яму, пагаджаецца з яго думкамі і чаяннямі. Паказвае ён і адказных, таленавітых афіцэраў, якіх на жаль, знішчыла машына вайны. Аўтар прыводзіць прыклады таго, як сціраецца мяжа паміж сябрам і ворагам і прыходзіць да таго, што Першая сусветная вайна не патрэбная простаму народу. Таксама ён раскрывае тэмы інтэлігента на вайне, расчалавечвання, якое наступае пасля страты таварышаў, сузірання жахлівых карцін, перажывання страху за сваё жыццё. Вайна ва ўяўленні М. Гарэцкага – сіла, якая ламае чалавечыя лёсы і характары, але ёй супрацьстаіць адвечнае – прырода, прыгажосць і мастацтва, што можа выратаваць чалавецтва.

Высновы да главы 1

Мы даведаліся, што у творах Я. Гашака і М. Гарэцкага паказаныя рэальныя гістарычныя падзеі – Горліцкі прарыў 1915 г. і Усходне-Пруская аперацыя 1914 г. У рамане Я. Гашака тэма вайны раскрытая ў большасці праз апісанне сацыяльных інстытутаў, якія працуюць на ваенную машыну: прэса, турма, канцылярыі, царква і г. д. Усе яны, паводле аўтара, знаходзіліся ў заняпадзе. М. Гарэцкі паказаў вайну менавіта праз дэталёвыя апісанні баёў і побыту жаўнераў. Абодва пісьменнікі ўвялі ў твор шмат дыялогаў на тэму вайны, што раскрывае стаўленне народа да гэтай падзеі. Аўтарамі была паказаная сістэма арміі імперый, Я. Гашак паказаў усе ваенныя чыны, ад радавых да імператарскай сям’і, М. Гарэцкі абмежаваўся паказам салдат ніжэйшых чыноў, дзеншчыкоў і афіцэрства. Аўтары сімпатызуюць простаму жаўнеру, пры тым ў творах ёсць станоўчыя прыклады афіцэраў – паручык Лукаш і безыменны камандзір. Раскрываюцца тэмы, сумежныя з ваеннай. Я. Гашак піша пра лёс інтэлігентаў на вайне, пра жорсткасць, якая праяўляецца ў людзях падчас усёдазволенасці, апісвае погляды тагачасных чэхаў на вайну. М. Гарэцкі таксама паказвае жыццё інтэлігентаў падчас вайны, але са сваімі асаблівасцямі. Сродкі мастацкай выразнасці ў творах розныя: чэшскі пісьменнік выкарыстоўвае прыёмы кантрасту і градацыі, змяняе тэмп апавядання па меры прыбліжэння героя да лініі фронту; Гарэцкі таксама стварае кантраст паміж мірным і ваенным жыццём, таксама ён супрацьпастаўляе вайну прыродзе, прыгажосці, мастацтву. Абодва пісьменнікі сцвярджаюць у сваіх творах, што Першая сусветная вайна была трагедыяй для Аўстра-Венгерскай і Расійскай імперый.

ГЛАВА 2. ПАКАЗ РАСІЙСКОЙ І АЎСТРА-ВЕНГЕРСКОЙ ІМПЕРЫЙ У ТВОРАХ

2.1 Паказ Аўстра-Венгерскай імперыі ў рамане Я. Гашака «Прыгоды ўдалога ваякі Швейка»

Асоба і светапогляд Яраслава Гашака сфарміраваліся ў аўстра-венгерскім асяроддзі. Большую частку жыцця ён правёў у гэтай краіне, сутыкаўся з рознымі характэрнымі для яе тыпажамі, падзеямі і з’явамі, ведаў амаль што ўсё пра жыццё ў ёй знутры, таму і паказаў падзеі сусветнага маштаба на прыватным прыкладзе Аўстра-Венгрыі. Часовыя рамкі раману ахапляюць амаль што год (пачынаецца 28 чэрвеня 1914 г., скончваецца летам 1915 г.), за гэты час мы паспываем пабачыць і тыл, і тэрыторыі, дзе вядуцца баявыя дзеянні, усе сацыяльныя інстытуты і грамадства дадзенай краіны. *Л. Гаек* падкрэсліў сатырычны характар твораў Я. Гашака, накіраваны супраць недахопаў краіны: «Гэта было суцэльнае абсмейванне аўстрыйскай бюракратыі, але так замаскаванае паказным глупствам і выдатным юмарам Гашака, што ні адзін самы строгі шпik не мог ні да чаго прычапіцца [34, с. 12-13]».

Стан імперыі вельмі трапна ахарактарызаваў Марэк: «Мы неизбежно приходим к заключению, что дело с ней [империей] обстоит так же, как с дядей Пушкина. Пушкин писал, что его дядя – такая дохлятина, что ничего другого не остается, как только Вздохнуть и думать про себя: когда же черт возьмет тебя?» [13, с. 282]. Швейк гаворыць, што ніколі на свеце не было такой ідыёцкай манархіі. Пачынаецца твор, што сімвалічна, з шынкі, турмы і вар’ятні. Баўленне часу ў шынку без перабольшвання займае важнае месца ў жыцці тыповага чэха. Але мы бачым амаль што пустыя шынкі, дзе спалоханыя людзі баяцца завесці гутарку, дзе ходзяць патаемныя агенты і арыштоўваюць тых, хто нечым ім не спадабаўся. У гэтым выпадку змяненне адвечнага ладу жыцця – вельмі нядобры прызнак.

Я. Гашак неаднаразова падкрэслівае апазіцыю паняццяў «ваенны-цывільны», і на самой справе армейскія ўстановы моцна адрозніваюцца ад грамадзянскіх. Пасля размовы з агентам Брэтшнэйдэрам Швейк трапляе ў **паліцэйскае кіраванне**, і, на кантрасце з гарнізоннай турмой, яго камера выглядае спакойным і нават утульным месцам. Разам з ім сядзяць яшчэ шасцёра, пяць за неасцярожныя выказванні пра забойства эрцгерцага, адзін за спробу забойства, да і той іх цураецца. Аўтар удакладняе, што ўсе яны маюць розны сацыяльны статус: настаўнік, гандляр, мелкі чыноўнік і г. д.,

пры тым яны размаўляюць як даўнія сябры ці змоўшчыкі, таму што аб'яднаны адным лёсам. Праз некаторы час ён апынаецца ў паліцэйскім камісарыяце, дзе разглядае шматлікія надпісы на сценах і канстатуе, што тут нядрэнна, нават нары стаяць са струганага дрэва.

Турма, як сацыяльны інстытут, не можа існаваць без **суда і паліцыі**. «Здесь в большинстве случаев исчезала всякая логика и побеждал параграф, душил параграф, идиотствовал параграф, фыркал параграф, смеялся параграф, угрожал параграф, убивал и не прощал параграф. Это были жонглеры законами, жрецы мертвой буквы закона, пожиратели обвиняемых, тигры австрийских джунглей, рассчитывающие свой прыжок на обвиняемого согласно числу параграфов» [13, с. 23], – свае назіранні ў дачыненні да аўстрыйскіх судоў апісвае Я. Гашак. *Р. Пытлік* таксама пісаў на тэму судоў у Аўстра-Венгрыі, і яго паказчыкі вельмі падобныя да таго, што апісвалася ў рамане Я. Гашака: «Аўстрыйская бюракратыя сістэматычна і вельмі грунтоўна займалася папяровым справаводствам, але дзейнічала млява. [...] Зусім інакш яна ставілася да праступкаў, у якіх можна было ўгледзець антыдзяржаўную правакацыю. Тут фантазія квітнела буйным цветам» [22, с. 68]. Будова пражскага суда ўнутры яшчэ захавала колішні лоск і стварае эфект ілжывага дабрабыту ў краіне. Аўтар іранічна параўноўвае следчых з Понціем Пілатам, інспектара – з намеснікамі Нерона, якія кідалі асуджаных львам, шэраг працаўнікоў судзебнай сістэмы – з драпежнікамі і сцярвятнікамі. Карчмар Палівец атрымлівае сем гадоў турмы толькі за тое, што не збярог партрэт імператара – яго забрудзілі мухі. Адзін селянін паскардзіўся сыну-жаўнеру ў лістках на цяжкае жыццё і атрымаў праз гэта вялікі тэрмін. Але ёсць і тыя, хто можа праігнараваць закон дзеля справядлівасці і здаровага сэнсу. Адзін з такіх судзей перадае Швейка судовым лекарам, выратаваўшы яго такім чынам ад вялікага тэрміна заключэння.

Трэба згадаць і **тэму цэнзуры**. Пані Мюлер, служанка Швейка, піша ліст стрыечнай сястры пасля арышту. Такія словы як «тыф», «воспа», «памёр» і «арыштоўваць» замазаны камісіяй чорнай фарбай. Жандармы для на людзей уяўляюцца чымсьці страшным, іх асцерагаюцца, шмат хто гаворыць Швейку, куды трэба ісці, каб не сустрэць іх. Паказальны вобраз пуцімскага жандармскага вахмістра. Ён павінен сачыць за настроймі ў грамадстве, запаўняць анкеты, чытаць інструкцыі, якія дасылаюцца штодзень. Гэты славалюбівы чалавек так марыць пра павышэнне, што вынаходзіць свой метада допыту, наймае мясцовага вар'ята, каб ён назіраў за грамадзянамі. Ён выпівае, паступова страчвае розум, прымае звычайнага заблукаўшага жаўнера за рускага шпіёна. Потым начальнік прачытае яго апеляцыю і скажа, што гэта самы тупы вахмістр у наваколлі.

Вялікае значэнне для грамадства ў той час мела **прэса**. Мы ўжо згадвалі матэрыялы, якія прапаноўвалася чытаць жаўнерам. Асобныя людзі выкарыстоўвалі ілжывую інфармацыю для сваіх карыслівых мэтай і ў тыле. Той факт, што Швейк пабіўся з фабрыкантам, быў падхоплены венгерскімі нацыяналістамі. Яны перакруцілі ўсё так, што быццам бы сам паручык Лукаш зняважыў жонку фабрыканта ў сталовай у яго прысутнасці. Былі ў Аўстра-Венгрыі газеты і часопісы і не на палітычныя тэмы. Повар Юрайда раней працаваў рэдактарам акультнага часопіса – асобныя колы інтэлігентаў захапляліся гэтай тэмай у пачатку 20 ст. па ўсёй Еўропе. Вольнапісаны Марэк працаваў у часопісе «Жывёльны свет». Ён сам не ведае, якім чынам трапіў туды. Марэк прыдумляе дзеля смеху новых жывёл, спасылаецца пры гэтым на прыдуманых навукоўцаў, публікуе шкадлівыя парады для фермераў. Усё гэта прывяло да вялікай колькасці скарг ад чытачоў і да скандала з сапраўдным вучоным-арнітолагам. Дырэктар часопіса не перажыў гэтага і памёр. Такім чынам мы бачым, што ніякага надзора над перыядычнымі выданнямі няма, і, калі справа не датычыцца палітыкі, можна публікаваць што заўгодна.

Мастацтва ў творы паказана ў некалькіх іпастасях. Я. Гашак згадвае такіх класічных аўтараў як Сервантэс, Рабле, Бакача, Пушкін і Немцава, няхай і ў іранічным ключы. Яны здаюцца сімвалам чагосьці адвечнага і адцягнутага ад рэальнага часу. Паказальна, што сярод гэтага шэрага ёсць і Немцава, пісьменніца чэшскага нацыянальнага адраджэння. Аўтар узнімае яе на ўзровень вядомай ва ўсім свеце класікі. У той жа час аўстра-венгерскае мастацтва можна падзяліць на дзве катэгорыі: афіцыйнае і народнае. Афіцыйнае прадстаўлена псеўдасатырычнымі вершамі пра ворагаў Траістага саюза, лубочнымі літаграфіямі і малюнкамі на ваенную тэму, вельмі нізкаякаснымі, па словах Я. Гашака. Гэта наіўныя і фальшывыя апавяданні пра гераізм жаўнераў, якіх ніколі не існавала, гэта танныя ці намаляваныя няўмелай рукой іконы. Адну з такіх Я. Гашак параўнаў з рэбусам, бо ўвогуле было незразумела, што намалёвана на дошцы. Таксама згадваюцца шматлікія выявы імператара і яго сваякоў. Іх друкуюць на ўпакоўках шакаладу і іншай ежы, на этыкетках бутэлек, у якасці паштовак з характэрным подпісам: «Божа, пакарай Англію!» ці «За веру, імператара і Айчыну», бывае, што слова «імператар» стаіць у дадзеным выразе перад верай ці Богам. Тэатр прадстаўлены кабарэ, у якім танчаць тлустыя яўрэйкі, пры гэтым закідваюць свае ногі і бачна ўсё тое, што пад спадніцай. Лукашу робіцца дрэнна ад гэтага відовішча. Народнае мастацтва імпануе Я. Гашаку, і ён бачыць у ім будучыню чэшскай культуры (таксама і культуры астатніх народаў Аўстра-Венгрыі). Гэта верш невядомага паэта на сцяне турэмнай камеры, твор жаўнера-настаўніка пра вошай, паэтычныя экспромты Марэка,

якія хоць і не падпарадкаваныя літаратурным нормам, але выглядаюць цікавымі і жывымі. Рэальнага чалавека, свайго сябра Ладзіслава Гаека Я. Гашак называе «геніяльным паэтам». Неаднаразова выкарыстоўваюцца фрагменты старых народных спеваў, што паказвае добры ўплыў фальклора на грамадскае жыццё. На архітэкттуру і прыроду Я. Гашак, як вельмі прагматычны аўтар, звяртае мала ўвагі. Такія слаўтасці як Карлаў мост і гістарычны раён Малая Страна згадваюцца між іншым, як вобразы непарушнага і адвечнага, ў параўнанні з кароткім чалавечым жыццём і вайной, якая калі-небудзь скончыцца. Калі Швейк збіраецца на вайну, на яго быццам бы задуменна глядзіць помнік маршалу Радзецкаму.

Мы разгледзелі асноўныя сацыяльныя інстытуты, цяпер можна ахарактарызаваць **грамадства** ў цэлым. Краіна для Я. Гашака – гэта людзі. Яны розных нацыянальнасцяў, класаў, поглядаў, але ўсе разам фарміруюць дзяржаву. *Р. Пытлік* прыводзіць у прыклад аўтараў, якія апісвалі постаці каларытных дзівакоў і стваралі настальгічны вобраз Прагі, пры тым падкрэслівае, што «у яго [Я. Гашака] была іншая мэта – дасягнуць і мастацкі ўвасобіць жыццёвыя прынцыпы новага сацыяльнага асяроддзя» [22, с. 75].

Інтэрнацыянальнасць Аўстра-Венгрыі падкрэсліваецца мноствам моў, выкарыстаных у рамане. Я. Гашак, як паліглот, з лёгкасцю ўпісвае ў твор выразы на нямецкай (яна пераважае, што паказвае статус усяго нямецкага ў краіне), венгерскай, яўрэйскай, польскай, украінскай і рускай (у чэшскім арыгінале) мовах. Сустрэкаюцца нават дыялекты нямецкай і польскай моў. Нягледзячы на тое, што ўсе народы краіны знаходзяцца пад уладай адной імператарскай сям’і, стасункі паміж імі нельга назваць добрымі. Чэхі ненавідзяць венграў і наадварот, што даказваюць неаднаразовыя бойкі паміж імі, апісаныя ў кнізе, тырада сапёра Вадзічкі ў адрас венграў, той факт, што невялікая сутычка ў горадзе Кіраль-Хіда ледзь не вылілася ў міжнацыянальны канфлікт. Яўрэяў б’юць, над русінамі здзекаюцца праз тое, што яны праваслаўныя, немцы ўвогуле ставяцца да ўсіх калі не з варожасцю, то з пыхлівасцю. Я. Гашак параўноўвае краіну з палатном, створаным са шматлікіх, груба прымацаваных адзін да аднаго абрэзкаў. Зразумела, што калі-небудзь яно павінна разарвацца. Але прыведзены і прыклад культурнага дыялога. Маёр Венцэль, этнічны немец, ажаніўся з чэшкай, вывучыў чэшскую мову і размаўляе на ёй у сям’і, не церпіць канфліктаў на нацыянальнай глебе. Хаця ён і не з’яўляецца добрым ваенным, але адлюстроўвае тып добрага немца ў арміі.

З нацыянальнай тэмы выходзіць праблематыка **чэшскай ідэнтычнасці**. Большасць галоўных герояў рамана – чэхі, але ставяцца яны да гэтага парознаму. Паручык Лукаш прадстаўляецца як Індрых, на чэшскі манер, хаця ў дакументах напісана імя «Генрых». Сваім вучням-кадэтам ён гаворыць, каб

яны не палохаліся, бо ён таксама чэх, адзін з іх, хаця сам заўсёды пазбягае гэтай тэмы як небяспечнай. У той жа момант падпаручык Дуб, адзіны з нямногіх яскрава выражаных антаганістаў твора, дэманстратыўна гаворыць толькі па-нямецку, цураецца ўсяго чэшскага. З жахлівасцю жандармы і прадстаўнікі ўлады гавораць пра младачэхаў, сацыялістаў, панславістаў, але тых становіцца ўсё больш. Гэта зразумела з размоў жаўнераў, гараджан і сялян. Сімвал яднання – слова «nazdar», якім вітаюцца і развітваюцца, нават пры нямецкім маўленні, яно нават можа прывесці да спантаннай маніфестацыі: «Швейк не мог удержаться, чтобы, замахав фуражкой, не крикнуть в толпу:

– Наздар!

Это действовало очень сильно, приветствие было громко подхвачено всей толпой.

– Наздар! – прокатилось по всей площади и забушевало перед вокзалом. [...]

Начальник конвоя совершенно растерялся и закричал на Швейка, чтобы тот заткнул глотку. Но гул приветствий рос, как лавина. Жандармы напирали на толпу и пробивали дорогу конвоем. А толпа продолжала реветь: «Наздар!» и махала шапками и шляпами» [13, с. 304-305].

Не так шмат месца ў тэксце адведзена **сацыяльнай няроўнасці**, але некаторыя вельмі паказальныя моманты могуць падказаць нам, з-за чаго пачалася вайна і чаму прайграла Аўстра-Венгрыя. С. Нікольскі заўважыў наступную тэндэнцыю: «У творах Я. Гашака не проста супастаўляецца мараль вышэйшых класаў і народа. Перададзеная сама атмасфера варожанасмешлівага стаўлення народных мас, плебса, вуліцы да ўсёй сацыяльнай сістэмы» [21, с. 13]. У адной з першых глаў кнігі Швейк як уяўны сімулянт трапляе ў вайсковую турму, да яго прыходзіць баранэса, расчуленая артыкулам пра інваліда, які збіраецца на фронт. Швейка, як і іншых у турме, амаль што не кормяць, а яна дорыць яму манікюрны набор і і гаршок з кветкай: «Последним подарком был горшок с белым гиацинтом. Когда баронесса фон Боценгейм увидела всё это на постели Швейка, она не могла сдержать слёз умиления. У нескольких изголодавшихся симулянтов также потекли... слюнки. Компаньонка, продолжая поддерживать сидящего на койке Швейка, тоже прослезилась. Было тихо, словно в церкви» [13, с. 70]. Потым, з цягам вайны жаўнерам усё часцей сталі змяншаць порцыі, а замест давалі іконы і лістоўкі (якія потым выкарыстоўваліся «па прызначэнні», як выказаўся сам Я. Гашак). А калі ў канцылярыі нешта пераблыталі, і полк не атрымаў правізіі, венгерскі цукерачны завод даслаў туды цукеркі для асвятлення подыху. Усё гэта вызывае горкія ўсмяшкі і з'едлівыя каментарыі ад жаўнераў ніжэйшых чыноў. Мы бачым абсалютную адарванасць

дваранства ад рэальнасці. Яны не ведаюць нічога пра тое, што адбываецца на самой справе, а паміж імі і народам – сацыяльная прорва.

Таксама аўтар супрацьпастаўляе **горад і вёску**. Горад здаецца небяспечным месцам, дзе «жандарм, як павук, расставіў свае сеці». Таксама ён дэградаваў у маральным плане: на гэта паказвае колькасць публічных дамоў, забавы вышэйшых слаёў насельніцтва і афіцэрства, шэраг бясспрэчна адмоўных асоб, якія сфарміраваліся ў гарадскім асяроддзі. Кіраль-Хіду Я. Гашак называе «аднім вялікім бардэлем», шакуе гісторыя пра дзвюх гараджанак, якія зняважылі старога шарманшчыка ў парку. Сярод выхадцаў з вёскі антаганістаў няма, у горшым выпадку гэта наіўны і глупаваты чалавек. Усе сапраўдныя вернікі ў рамане – сяляне. Падчас свайго «будзёвіцкага анабазісу» Швейк трапляе ў вёскі ля Пуціма, якія здаюцца нам казачнай даўніной. На спевы ўдалога жаўнера адгукаюцца сабакі, амаль кожны сустрэчны ставіцца да яго як да свайго сына і хоча дапамагчы, пастух расказвае гісторыі з часоў Напалеона.

Увогуле героі часта згадваюць **мінулае** Аўстра-Венгрыі і света. Швейк, калі трапляе ў дрэннае становішча, вельмі любіць згадаць розныя жахі са старажытнаці, такія як чвартаванне і хаджэнне па вуглях для доказу невіноўнасці. Робіць ён гэта для таго, каб даказаць, што зараз не ўсё так дрэнна. Успамінае ён і тое, што бачыў у сваім жыцці, заўважае эвалюцыю ў некаторых сферах і дэмакратызацыю грамадства, але падкрэслівае, што тады хаця бы быў парадокс. Дзеншчык Балоўн, калі яму не выдалі ежу, увогуле крычыць у роспачы: «Нават пры прыгонным праве было лепей!». Асабліваю павагу маюць часы маршала Радзецкага і Еўгенія Савойскага. Да іх звяртаюцца святары і вышэйшыя вайсковыя чыны ў сваіх прапагандысцкіх прамовах, імёны гэтых герояў мінуласці сустракаюцца ў народных спевах, на фоне няўдач на фронце некаторыя жаўнеры ўспамінаюць іх гераічныя ўчынкі і вераць, што таксама перамогуць. Генерал-інспектар гаворыць пра тыя часы так абстрактна і ідэалізавана, «быццам бы меў на ўвазе 3/10 царства». Так мінулае ў свядомасці людзей ахутана арэалам ідэалізму.

Але ці ёсць у гэтай краіны **будучыня**? У тэхнічнай сферы бачыцца відавочны прагрэс. Швейк расказвае старую гісторыю пра ліхтаршчыка, які ўручную запальваў ліхтары. Ужо ў час дзеяння сюжэта згадваюцца электрычныя ліхтары і нават пражэктары. Пастух з неадабрэннем гаворыць пра прагрэс і з'яўленне аўтамабіляў, але яны ўжо пачынаюць масава выкарыстоўвацца ў арміі. Ёсць і сацыяльна-палітычныя зрухі: Аўстра-Венгрыя скончыць свае існаванне, але на яе тэрыторыі будзе створана Чэхаславацкая Рэспубліка. Я. Гашак забягае наперад, калі прамым тэкстам гаворыць пра «новую ўладу», пры якой будуць жыць пасля вайны Швейк, Ота Кац і карчмар Палівец, ён згадвае і Масарыка, будучага прэзідэнта ЧР,

яшчэ толькі ў якасці «небяспечнага грамадзяніна, які з'ехаў у Швейцарыю». Мы бачым, як у хаосе зараджаюцца нацыянальны і рабочы рух, якія потым перарастуць у нешта большае.

Такім чынам мы вызначылі, што на прыкладзе Аўстра-Венгрыі Я. Гашак паказаў сацыяльна-эканамічны стан імперыі перад яе распадам і падчас сусветнай вайны. Мы пабачылі, як функцыянуюць цывільныя сацыяльныя інстытуты (турма, паліцыя, суд, прэса) і чым яны адрозніваюцца ад аналагічных устаноў у арміі (згаданых у папярэднім раздзеле), падкрэслілі, як заганы ў грамадстве (сацыяльная няроўнасць, міжнацыянальная варожасць) паўплывалі на баяздольнасць краіны. Аўтар неаднаразова звяртае ўвагу на тое, што цывільныя ўстановы працуюць трохі лепш, чым аналагічныя ваенныя. Але пры тым усе яны маюць патрэбу ў рэканструкцыі і выглядаюць вельмі састарэла ў 20 ст. Суд і паліцыю Аўстра-Венгрыі Я. Гашак увогуле паказаў як антынародную з'яву, шкодную грамадству. Таксама ў творы можна пабачыць супрацьпастаўленне горада і вёскі. Горад здаецца чытачу брудным і небяспечным месцам, а вёска – тэрыторыяй ідэаліі і яднання народа. Прадметам мастацкага асэнсавання ў рамане сталі і ідэі інтэрнацыяналізму, рабочы рух, стварэнне новага мастацтва, кансалідацыя чэшскай нацыі. Я. Гашакам наяўна адлюстравана, што былыя ідэалы (героі вайны, святыя) і аўтарытэты (імператарскі двор, царква) страцілі сваю актуальнасць у грамадстве, на смену ім прыходзяць новыя каштоўнасці, створаныя народам. У той жа час найбольш прыгнечаныя слаі насельніцтва пачынаюць аб'ядноўвацца, каб разам перажыць цяжкія часы. У размовах персанажаў перад намі паўстае мінулае Аўстра-Венгрыі, а ў аўтарскіх каментарых Я. Гашак дае свае бачанне будучыні. Дзеючыя асобы ўспрымаюць мінулае ці занадта ідэалізавана, ці негатыўна, але амаль усе падкрэсліваюць, што тады быў парадак. Будучыня ў увасабленні аўтара – гэта мірны час, калі жыццё ў краіне адновіцца. Я. Гашак падкрэслівае, што такія адвечныя рэчы, як старыя раёны Прагі і шынкі будуць стаяць на сваіх месцах. У агульначалавечым плане няшмат што зменіцца, але сама Аўстра-Венгрыя скончыць свае існаванне, а на яе тэрыторыі ўтворыцца Чэхаславацкая Рэспубліка. Я. Гашак даў усеахопную панараму тагачаснай Аўстра-Венгрыі і Першай сусветнай вайны, паказаў усе заганы і недахопы краіны праз сатыру і антыпафас.

2.2 Паказ Расійскай імперыі ў аповесці М. Гарэцкага «На імперыялістычнай вайне»

М. Гарэцкі у сваёй аповесці не толькі раскрыў тэму Першай сусветнай вайны, але і паказаў Расійскую імперыю ў розных аспектах. Нягледзячы на

тое, што тылу прысвечана толькі адна частка твора, «Пабыўка», пра адносіны пісьменніка да Радзімы мы можам даведацца праз думкі і ўспаміны галоўнага героя, а таксама праз мастацкія дэталі, такія як апісанне сялянскай хаты, пералічэнне нацыянальнасцяў жаўнераў. На прыкладзе аднаго ваеннага фарміравання М. Гарэцкі паказвае, як функцыянавалі некаторыя грамадскія інстытуты, як ставіліся прадстаўнікі розных канфесій, саслоўяў адзін да аднаго, як уплывалі на грамадства сацыяльна-эканамічныя зрухі.

Для аўтара, як і для яго персанажа, Лявона Задумы, існуюць два супрацьлеглыя **вобразы краіны**. Першы вобраз – ідэалістычны і абстрактны, ён паўстае ў думках герояў. Па-першае, гэта ўспаміны пра малую радзіму: «Я пачуў мімавольныя слёзы на вачах. Думкі мае паляцелі ў ціха-мірнае даўнейшае жыццё ў мілай, роднай Магілёўшчыне. Святочны дзень, скачуць, гуляюць...» [11, с. 59] – настальгія суправаджае Лявона на працягу ўсяго твора. Жаўнеры, стомленыя ад вайны, часта супакойваюць сябе тым, што вернуцца дадому, да родзічаў, уяўляюць вобразы роднай вёскі ці горада. Сняцца ім і сны пра Радзіму, напрыклад, Лявон бачыць Малую Багацькаўку, маці. Калі 2-ая батарэя заходзіць на тэрыторыю Германіі, неаднаразова параўноўваецца агульная «цеснасць нямецкай культуры» і «шырыня» Расіі. З другога боку імперыя паказаная крытычна і рэалістычна, як краіна, якая шмат у чым адстае ад свайго ворага і хутка знікне з мапы свету, гэта робіць яе падобнай да Гашакаўскай Аўстра-Венгрыі.

Стан імперыі характарызуе ўжо самы пачатак твора, калі ў неразбярэсе героя паслалі не туды, куды трэба, і ён апынуўся ў брудных, засмечаных казармах. Хаос і разруху паказвае і тое, што жаўнерам часта трэба было самім здабываць сябе ежу і абмундзіраванне, з-за чаго ўзніклі спекулянты. Розніца ў ладзе побыту паказаная як на лакальным узроўні: «Стол наш высокі і дрэнны, абы-як пакрыты нячыстым абрусом. [...] На падлозе насмечана і наліта [...]». Як гэта ўсё далёка ад таго, ад той культурнасці, якую бачыў я ў сялянскіх хатах ува Усходняй Прусіі» [11, с. 149], так і ў агульнадзяржаўным маштабе: «Хочацца і ў Расіі, тут, бачыць гэтыя зручныя, з прысадамі шосы, прыгожыя цагляныя хаткі» [11, с. 76].

Найбольш раскрыты сацыяльны інстытут у аповесці – **царква**. Калі ў чэшскім сегменце грамадства Аўстра-Венгрыі ў асноўным атэісты (паводле Я. Гашака), то ў М. Гарэцкага прадстаўлена вялікая колькасць персанажаў-вернікаў. Пры апісанні саслужбоўцаў Лявон звяртае ўвагу на іх веравызнанне, пакідае каментар – «каталік», «праваслаўны», «магаметанін». Нават пры першым знаёмстве Задумы і яго камандзіра той спытаў, ці праваслаўны Лявон. Украінец Яхімчык хоча выканаць усе царкоўныя каноны, памятае нават пра другасныя рэлігійныя святы, праваслаўныя салдаты наракаюць на тое, што ў Літве і Германіі няма цэркваў, мусульмане і

іудзеі ядзяць асобна ад іншых жаўнераў. Таксама амаль усе хрысцяца, калі страшна, моляцца, калі бачаць целы забітых, калі Лявон вяртаецца дадому, ён заўважае, што жонка яго брата кожную ноч моліцца з дачкой, каб Стахван выжыў і вярнуўся. Калі ў частцы ўдавіўся малады жаўнер, усе няўдачы на фронце сталі спісваць на боскую кару за тое, што здзекваліся з яго. На афіцыйным узроўні ў арміі праводзяцца малебны, на якія прадпісана хадзіць. Адноўчы на малебен прыйшлі ўсе з частцы, акрамя Задумы, але яму за гэта нічога не было. Перад жаўнерамі выступаюць з прамовамі не толькі вышэйшыя чыны, але і папы, яны ж выпраўляюць палкі на фронт. Жывыя і народныя вераванні, забабоны. Салдаты вераць, што ёсць загавароныя ад куль людзі, што сабака вые, калі нехта памірае, Задума ўспамінае, што бачыць ва сне мяса і гуркі – к няшчасцю. Камандзір нават загадвае аб'ехаць тое месца, дзе прабегаў заяц. Захоўваецца вера ў суроку, у «цяжкую» руку. Пры тым ёсць і атэісты. Іудзей Гірша Беленькі лічыць сала лепшай закускай, сам Лявон толькі горка ўсміхаецца на малебне, падчас бою ён думае: «І хочацца хрысцінца, як камандзір, але рэшткі розуму сцюдзёна шавеляцца» [11, с. 52]. Паміж прадстаўнікамі розных канфесій могуць быць канфлікты. Вайсковае кіраванне затрымала ў Літве мірных каталіцкіх духаўнікоў, іх палічылі за шпіёнаў. Паручык Пупскі нават жартаваў, што застрэліць іх. Царква ўсё яшчэ стаіць на моцных пазіцыях і ўплывае на грамадства.

Ускосна ўзгадваецца і **тэма цензуры**. У частцы «Ліст» саслужбоўцы Лявона пішуць яму ліст, там яны скардзяцца на паручыка Пупскага, але гэты радок густа замазаны, значыць, усё, што пасылаюць жаўнеры, чытаецца і правяраецца. Таксама існуе спецыяльны часопіс для афіцэраў, «Свет», дзе публікуюцца праўдзівыя навіны, да якіх не маюць доступу звычайныя жаўнеры.

Калі аўтар закранае тэму **мастацтва і культуры**, то часта піша пра сучасную яму беларускую літаратуру і рух нацыянальнага адраджэння. Задума, як тыповы тагачасны інтэлігент, выпісвае газету «Наша Ніва», намагаецца далучыць да яго чытання іншых жаўнераў-беларусаў. Лявон захапляецца вершам З. Бядулі «Летапісец», пры тым крытыкуе яго верш «Волат», бо аўтар не быў на фронце і не можа праўдзіва паказаць вайну, называе перадавіцы Я. Купалы бессэнсоўнымі. Таксама ў творы згадваецца Язэп Лёсік, беларускі грамадскі і палітычны дзеяч, быццам бы знаёмы Задумы (на самой справе знаёмы М. Гарэцкага). Некалькі разоў за твор галоўны герой цытуе радкі з сусветнай класікі, напрыклад, «Барадзіно» Лермантава, «Вячэрні звон» Мура, адзначае, што вывучаў іх у «рускай» (рускамоўнай) школе. Згадваюцца ў аповесці і фальклорныя творы, напрыклад, песня «А ты, скрыпка, іграй шымка...», якую напявае Лявон, да

таго ж сам М. Гарэцкі займаўся збіраннем фальклору. Гэта сведчыць пра тое, што ў Расійскай імперыі 20 ст. ўсё яшчэ існавала вусная народная творчасць.

У творы ёсць звесткі і пра **медыцыну** ў Расійскай імперыі. З тэксту аповесці мы можам даведацца, што, напрыклад, замест наркозу ў той час выкарыстоўвалі хлараформ, што Расія супрацоўнічала з міжнароднай арганізацыяй «Чырвоны Крыж», прысутнічаюць і іншыя звесткі.. Медыцыне прысвечана цэлая частка твора «Шпіталь», дзе дэталёва апісана, як праводзілі аперацыю па вынятку кулі з цела чалавека. Аўтар падкрэслівае, што ў той час смертнасць нават пасля лячэння ў лекараў была высокая. На медыцынскім аглядзе Лявона нават не правярылі на наяўнасць хвароб, проста сказалі, што прыгодны. Апісаны і палявы шпіталь: «...На жалезных ложках, на голых сенніках і на падушках з сена, без посцілак і наўлачак, ляжала чалавек пяць нядужых. Пад ложкамі валяліся кінутыя боты і ўсякія транты [...]. Мухі так ліплі» [11, с. 32], гэта падобна да аўстра-венгерскіх шпіталёў, таксама некаторыя фельчары часта абвінавачвалі хворых у сімулянцтве.

Прааналізуем **грамадскія з’явы**, на якія звяртаў ўвагу пісьменнік. Пра **інтэрнацыянальнасць** Расійскай імперыі можна даведацца праз шматлікія мастацкія дэталі. Як і ў Аўстра-Венгрыі, на Радзіме М. Гарэцкага пражывалі розныя народы з адрозным менталітэтам і светапоглядам. Пры тым у адрозненне ад 13-й роты ў творы Я. Гашака, якая была монанацыянальнай і складалася толькі з чэхаў, у 2-й батарэі служаць людзі з усіх куткоў краіны. У творы прысутнічаюць устаўкі на рускай, украінскай мовах, паланізмы, літоўскія словы. Нягледзячы на адзіную афіцыйную мову – рускую, на якой даюцца загады, друкуюцца дакументы, выдаёцца перыёдыка, жаўнеры гавораць на сваіх мовах ці гаворках, кожны разумее адзін аднаго. У сваіх нататках Лявон часта запісвае нацыянальнасць саслужбоўцаў, сустракаюцца беларусы, габрэі, палякі, украінцы, рускія, беларускія татары, паволжскія немцы – «Усе і усё перамяшалася ў казарме» [11, с. 40]. Побач з Задумам ваююць і данскія казакі: «Віхрастыя, з чырвонымі лампасамі, досыць рослыя, самавітыя» [11, с. 40]. Да таго ж часта адзначана, адкуль прыбыў жаўнер: туляк, кастраміч, паляшук. Паказаныя і некаторыя тагачасныя нацыянальныя адметнасці, такія як далікатнасць габрэяў і палякаў, набожнасць украінцаў. Пры тым агульначалавечае пераважае над нацыянальным: жаўнеры аднолькава баяцца за сваё жыццё, мараць аб заканчэнні вайны і вяртанні дадому, сябруюць і спачуюць адзін аднаму. Часта з’яўляюцца мянушкі на тэму нацыянальнасці: хахол (так называлі ўкраінцаў і беларусаў), маскаль (пра рускіх), пан (пра беларусаў і палякаў); узнікаюць бессэнсоўныя спрэчкі, напрыклад, хто лепш п’е гарбату, беларусы ці рускія, але гэта не пераходзіць у канфлікты. Апісаныя прыклады перадузятасці па нацыянальным прызнаку: адзіны габрэй-дабраахвотнік удавіўся, на думку Задумы праз здзекі, ён нават

узгадаў прысказку: «Жыд, жыд-балавід, табе зад, а мне від» [11, с. 104]. Салдат-беларус падчас размовы пра будучыню Беларусі гаворыць такія словы: «Толькі аднаго баюся: як застанемся самі па сабе, без расійскіх і польскіх, жыды нас зусім заядуць» [11, с. 99]. Лявон таксама згадвае «зларадную нялюбасць да немцаў». Сустрэкаюцца прыклады шавінізму: калі Лявон чытае «Нашу Ніву», пісар Лебедзеў гаворыць яму: «Ахвота ж пісаць газеты на такой свіячай мове. Ведь по-руски так легко научиться» [11, с. 83]. Пры тым Лявон адзначае, што, напрыклад, яго саслужбовец Пашын так бы ніколі не сказаў, а камандзір толькі з цікаўнасцю паглядзеў на газету. Такім чынам, аўтар паказаў складанае шматнацыянальнае грамадства з падобнымі праблемамі, як і ў Аўстра-Венгрыі, але са сваімі асаблівасцямі.

З нацыянальнай тэматыкай звязана праблема **беларускай ідэнтычнасці**. У творы апісаны той час, калі шматлікія беларусы яшчэ не мелі нацыянальнай самасвядомасці. Паказальны дыялог Лявона з жаўнерам Кісялём. Задума паказаў яму выпуск «Нашай Нівы» і спытаў, ці так гавораць у яго роднай вёсцы. Адказ быў станоўчы, зразумела, што жаўнер адчувае сваю прыналежнасць да нейкага асобнага народа, пры тым ён ніколі не чуў назву «Беларусь»: «— А ў вас як гавораць? — А ў нас так: ні па-польску, ні па-руску» [11, с. 99]. На працягу размовы Лявон агітуе саслужбоўцу, і той кажа такія словы: «— Калі так, як кажаце, дык Беларусь павінна быць. Што ж, ці мы горшыя за другіх?» [11, с. 99]. Падчас жартоўнай спрэчкі дзяншчык з беларусаў бароніць перад апанентам гонар свайго народа. Мянускі і адносіны да беларусаў прадстаўнікоў іншых народаў сведчаць пра тое, што беларусаў лічылі асобным народам, нават калі яны гаварылі па-руску ці былі той жа веры. Лявон часта думае пра будучыню сваёй краіны. Спачатку ён разважае над будучым усёй Расіі, потым, магчыма, пад уплывам нацыянальнай перыёдыкі, усё больш звяртаецца менавіта да Беларусі. Беларусь ён успрымае як памежжа дзвюх культур: «Ці гэта дзве душы ў мяне — усходняя і заходняя?» [11, с. 76]. Згадваецца ў аповесці паступовае развіццё руху нацыянальнага адраджэння: ўзнікаюць маладыя беларускія пісьменнікі, прэса на беларускай мове; інтэлігенцыя, у тым ліку і галоўны герой, усё часцей далучаецца да руху. Паказаная разнастайнасць палітычных поглядаў: згадваюцца сацыялісты-паражэнцы, якія не вераць у перамогу і выступаюць супраць вайны, прысутнічаюць і сацыял-дэмакраты.

Ускосна ўзнімаецца тэма **сацыяльнай няроўнасці**, пра гэта сведчыць наяўнасць саслоўяў. Аўтар некалькі разоў ўжывае словы «па-панску», «шляхетны» ў прамым значэнні гэтых слоў. Згадваецца нейкі польскі жаўнер Маслоў, які з пагардай ставіцца да літоўскіх гаспадароў хаты, бо тыя сяляне. Лявон піша, што «не любіць афіцэраў і паноў, а сярод простага народа ёсць душа». Апісваецца палажэнне спраў у імперыі: «Праязджалі панскі двор, дзе

памешчык – паляк, арандатар – яўрэй, батракі – жмудзіны. Зусім як бывае і ў нас на Беларусі», і зараз жа дае прагноз на недалёкую будучыню: «Прабудзіцца народ – і зверне ім карак...» [11, с. 84].

Такім чынам аўтар на прыкладзе аднаго вайсковага фарміравання паказаў асноўныя тэндэнцыі тагачаснага грамадства Расійскай імперыі. Мы вызначылі, што для аўтара, як і для яго персанажа – простага жаўнера, існавалі два вобразы краіны – ідэалізаваная малая радзіма і слабая імперыя, якую ў выніку разбурыць вайна. Раскрываецца тэма розных сацыяльных інстытутаў. Вялікую ролю грае царква, вернікаў у творы – пераважная большасць, пры тым афіцыйныя рэлігіі ўзаемадзейнічаюць з народнымі вераваннямі, сярод інтылгенцыі і ўвогуле моладзі ўзнікаюць атэісты. Паказаная сістэма аховы здароўя, якая мае значныя недахопы, напрыклад, перадузятасць лекараў, адсутнасць добрага фінансавання шпіталёў. Паводле твора можна пабачыць, як развівалася нацыянальная беларуская культура, літаратура, як узнікаў рух адраджэння. Шматлікія мастацкія дэталі і каментары прысвечаны такой з’яве як інтэрнацыянальнасць. Аўтар падкрэслівае, што ў краіне пражываюць дзясяткі розных народаў са сваімі мовамі, адметнасцямі менталітэту, светапогляду, Паміж імі часам узнікаюць канфлікты. На прыкладзе беларусаў паказаная кансалідацыя малых народаў імперыі, пік якой прыйшоўся на пачатак 20 ст. Узнімаецца і тэма сацыяльнай няроўнасці, усё яшчэ актуальная для краін тагачаснай Еўропы. Расійская імперыя ў адлюстраванні М. Гарэцкага вельмі падобная да Аўстра-Венгрыі з рамана Я. Гашака, пры тым мае свае асаблівасці.

Высновы да главы 2

Такім чынам, аўтарамі былі створаны вобразы тагачасных Аўстра-Венгрыі і Расійскай імперыі. Я. Гашак прысвяціў тылу больш, чым палову кнігі, таму змог паказаць сацыяльна-эканамічны стан сваёй краіны. Аўтарам згадваюцца цывільная медыцынская сістэма, прэса, суд і г. д., усё знаходзіцца ў лепшым стане, чым установы ваенныя, але са сваімі недахопамі. М. Гарэцкі паказаў тагачасную царкву, медыцыну, мастацтва ў большасці выпадкаў ўскосна, пра дадзеныя інстытуты ці паняцці мы можам даведацца праз мастацкія дэталі ці некаторыя асобныя часткі аповесці. Розніца паміж інстытутамі абедзвюх імперый, паводле твораў, толькі ў тым, што рэлігія ў Расіі мела моцныя пазіцыі. У творах чэшскага і беларускага пісьменнікаў раскрываюцца тэмы грамадскіх з’яў, такіх як інтэрнацыянальнасць краін, наяўнасць сацыяльнай няроўнасці. І ў рамане, і ў аповесці згадваецца і раскрываецца праблема нацыянальнай ідэнтычнасці. Праз дыялогі і дэталі

мы можам назіраць станаўленне чэшскай і беларускай нацыянальнасцяў. У Я. Гашака таксама прысутнічае супрацьпастаўленне горада і вёскі, роздум пра мінулае і будучыню краіны. На погляд Я. Гашака, будучыні ў імперыі няма, М. Гарэцкі разважае пра новую Беларусь. Дадзены раздзел паказвае, што моцнага тыла не было ў абедзвюх краін, што і паўплывала на зыход вайны.

ГЛАВА 3. СІСТЭМА ПЕРСАНАЖАЎ У ТВОРАХ

3.1 Паняцці «вобраз», «персанаж» і «апавядальнік» у літаратуразнаўстве

Пры класіфікацыі вобразаў дадзеных твораў мы карысталіся канцэпцыяй В. Рагойшы. Літаратуразнаўца прапаноўвае наступныя віды вобразаў у літаратурным творы: *вобраз-рэч*; *вобраз-пейзаж*; *вобразы жывёл і птушак*; *вобраз чалавека (герой, вобраз-персанаж, дзейная асоба; апавядач)*; *вечныя вобразы*, якія пераходзяць з эпохі ў эпоху; *вобраз краіны і народ*. [24, с. 14]. Таксама можна выдзеліць віды вобразаў па характару сэнсавай абагульненасці: *індывідуальныя, непаўторныя; характарныя; тыповыя; вобразы-матывы і топасы; архетыпы; міфалагемы/міфемы* [24, с. 14-15].

Звернемся падрабязней да паняцця **архетыпа**, бо яны сустракаюцца ў абраных намі творах: «*архетыпы* (агульначалавечыя вобразы, якія несвядома перадаюцца з пакалення ў пакаленне: вобразы міфалагічных герояў (Праметэй), агульначалавечыя сімвалы – агонь, неба, дом, шлях і г. д.)», [24, с. 15] – такое вызначэнне даюць «Уводзіны ў літаратуразнаўства».

Так як мы разглядаем эпічныя творы, трэба звярнуцца да паняццяў *персанаж* (часта атаясамліваецца з дзеючай асобай) і *апавядач*. Па даследчыку А. Есіну *персанаж* – гэта, перш за ўсё, дзеючая асоба твора [17, с. 134]. Па класіфікацыі дадзенага літаратуразнаўцы персанажы падзяляюцца на **галоўных** (знаходзяцца ў цэнтры сюжэта, вакол іх засяроджана асноўнае дзеянне), **другасных ці пабочных** (ім удзяляецца менш аўтарскай увагі, але яны могуць дапаўняць і раскрываць галоўнага героя) і **эпізадычных** (знаходзяцца на перыферыі аўтарскай увагі), **пазасцэнічных** (толькі згадваюцца ў творы).

У кожным творы ў той ці іншай форме прысутнічае **апавядальнік**: неведомы аўтар (у фальклоры); аўтар-стваральнік, дэміург (па Бахціну); абстрактны аўтар (калі апавяданне вядзецца ад трэцяй асобы, аўтар не звяртаецца да чытача), наратар (аўтар – дзеючая асоба).

3.2 Сістэма вобразаў рамана Я. Я. Гашака «Прыгоды ўдалога ваякі Швейка»

Яраслаў Гашак вёў вельмі сацыяльны вобраз жыцця, кантактаваў з дзясяткамі людзей розных тыпажоў, чуў шмат меркаванняў і поглядаў на тую ці іншую з’яву. Пры напісанні рамана ён выкарыстаў увесь свой вопыт, распрацаваў складаную сістэму разнастайных вобразаў.

Мы ў рамане вылучылі наступныя складнікі: вобразы чалавека, якія прадстаўленыя шматлікімі вобразамі-персанажамі і апаведачом, адзіны вечны вобраз – Швейк, які працягвае традыцыі камічных характараў у сусветнай літаратуры (Санча Панса, Уленшпігель), а таксама вобраз краіны (у дадзеным выпадку Аўстра-Венгрыі) і народа (у большай ступені чэшскага). У рамане Я. Гашака большасць вобразаў тыповыя, сваім выглядам, учынкамі, словамі яны цалкам адлюстроўваюць пэўны тыпаж ці пасаду. Вобразам-матывам у творчасці пісьменніка можна назваць матыў аптымістычнага жаўнера-дзівака, які сустракаўся ў яго фельетонах і апавесці, а ў дадзеным выпадку ўвасобіўся ў вобразе Швейка. Ярка выражаны архетып мае толькі Швейк.

Апавяданне вядзецца ад трэцяй асобы, аўтар прадстае перад чытачом як стваральнік, дэміург, бо ён звяртаецца да чытача, дае зарактарыстыку героям, ведае ўсё наперад і ў прадмовах раскрывае будучыню некаторых персанажаў.

Цяпер раздзелім усіх персанажаў на катэгорыі згодна з кампазіцыйнай структурай рамана. Такім чынам, сярод герояў рамана вылучаюцца галоўныя, другарадныя і пазасцэннічныя. Швейк, а таксама некаторыя яго знаёмыя і саслужбоўцы расказваюць да 200 ўспамінаў і гісторый з міні-сюжэтам, таму пазасцэннічныя героі таксама важныя. Яны не ўдзельнічаюць у падзеях твора, у сваёй большасці нават не маюць ініцыялаў, але даюць нам дадатковую інфармацыю пра жыццё ў Аўстра-Венгрыі ці проста ўносяць у сюжэт элемент камічнага. Што характэрна, сярод галоўных персанажаў рамана няма жанчын, і ўвогуле іх няма. Пані Мюлер, палюбоўніцы Лукаша, члены саюза дваранак і іншыя знаходзяцца на заднім плане. Гэта падкрэслівае несумяшчымасць жанчыны і вайны.

Пяройдзем да *цэнтральнага персанажа* рамана – Ёзэфа Швейка. Па словах Ёзэфа Лады (сябар пісьменніка), Я. Гашак у 1912 годзе запісвае нататку «ідыёт на вайне». У тым жа годзе ён выдае зборнік апавяданняў «Удалы ваяка Швейк і іншыя дзівосныя гісторыі». На працягу дзевяці гадоў аўтар распрацоўвае і ўскладняе канцэпцыю жаўнера-дзівака, які пераадольвае ўсе цяжкасці часу з дапамогай абсурду. У галоўным творы свайго жыцця Я. Гашак робіць вобраз Швейка цэнтральным і супрацьпастаўляе яго ваеннай машыне Аўстра Венгрыі. Вядома, што ў героя былі прататыпы – саслужбоўцы Я. Гашака Францішак Страшліпка і Ёзэф Швейк. Іх звычкі, нязручныя выпадкі і ўспаміны аўтар увасобіў у рамане, у Швейка пазычыў ініцыялы. Невядома, чаму ён выбраў менавіта гэта імя і прозвішча. Магчыма таму, што на самой справе спадзяваўся на сусветную славу, а «Ёзэф Швейк» гучыць лаканічна, інтэрнацыянальна і добра запамінаецца. Таксама вобраз героя можна лічыць і *альтэр-эга самога*

Я. Гашака, як своеасаблівую карыкатуру на самога сябе. Швейк мае рост ніжэй сярэдняга, «нявінныя блакітныя вочы», глупаватую ўсмешку, акруглы твар, які ў момант разважанняў на тэму палітыкі выглядае так: «Его добродушное лицо вдохновенно сияло, как полная луна. Всё для него было просто и ясно» [13, с. 13], што пераклікаецца са знешнасцю Я. Гашака ў іранічным ключы.

Па сюжэце Швейк – чэх-пражак сярэдняга ўзросту, не мае афіцыйнай працы, зарабляе гандлем вулічных сабак і падробкай іх радаводаў, мае невялікую кватэру з пакаёўкай. Яго сям’я ў рамане не паяўляецца, згадваецца толькі брат (невядома, ці існуе на самой справе) ды памерлыя бацька і маці. Па ўспамінах Швейка мы даведваемся, што калі быў падлеткам, то выпадкова спаліў аптэку, некалькі гадоў таму ўжо служыў у арміі, дзе быў прызнаны медыцынскай камісіяй ідыётам. З гэтага выходзіць галоўнае пытанне, якое задае сабе амаль кожны чытач дадзенага твора: *Швейк на самой справе ідыёт ці проста абраў сабе такі вобраз, каб выжыць?* З аднаго боку ён часта робіць ірацыянальныя ўчынкі, шкодныя і для яго, і для тых, хто яго атачае. Напрыклад, ён «знаёміць» кошку Лукаша з яго канарэйкай, апрагнаецца ў форму рускага жаўнера ў разгар вайны, прапівае ўсе грошы, якія выдалі яму на білет. Пры першым поглядзе Швейк выклікае ўражанне нейкага чужога гэтаму свету элемента: «У Швейка был такой вид, словно он упал с неба или с какой-нибудь другой планеты и с наивным удивлением оглядывает новый, незнакомый ему мир, где от него требуют какие-то неизвестные ему дурацкие документы» [13, с. 229]. Ён быццам бы не разумее, як функцыянуе грамадства: на судзе цалкам пагаджаецца з тым, што зрабіў злачынства, здрадзіў імператару і Айчыне і нават не спрабуе апраўдацца, па дарозе ў паліцэйскі ўчастак не выкідвае кій, як склад злачынства, а прыносіць яго з сабой. Амаль у кожным дыялогу герой расказвае па большай частцы бессэнсоўныя і абсурдныя гісторыі, чым злуе палову сваіх суразмоўцаў, астатніх гэтыя апавяданні вельмі забаўляюць. Паручык Лукаш у роспачы гаворыць свайму дзеншчыку такія словы: «Но ведь судьи вас оправдают, потому что большего дурака в жизни своей не встречали. Посмотрите на себя в зеркало. Вас не тошнит от идиотского выражения вашего лица? Вы – глупейшая игра природы, какую я когда-либо видел» [13, с. 206]. Швейк чуе тое ж самае на судзе, у турме і лякарні, але ў больш далікатным варыянце. Даследчыца *І. Бернштэйн* пісала наконт гэтага: «Трэба адзначыць, што менавіта такія паводзіны з’яўляюцца ў выніку цалкам разумным у абсалютна неразумных абставінах» [4, с. 43].

У той жа час Швейк – найбольш удачлівы персанаж твора. Ён не атрымлівае вялікі тэрмін на судзе, як карчмар Палівец, займае выгудную і сытую пасаду дзеншчыка фельдкурата Каца, пазбягае нават пятлі, выжывае

на вайне і вяртаецца ў Прагу. Знаходлівы жаўнер адольвае ўсе перашкоды, перамагае ворагаў з дапамогай асаблівага ладу жыцця – швейкавання. Гэты феномен трапна апісала даследчыца *І. Шаблоўская*: «Іранічнае адмаўленне глупства, абсурду вайны, беззаконня сістэмы і антынароднай улады» [28, с. 57]. *М. Кундэра*, знакаміты чэшскі пісьменнік, таксама выказваўся наконт швейкавання ў сваім артыкуле «Мастацтва рамана»: «Ён [Швейк] забаўляецца, забаўляе іншых і дзякуючы свайму канфармізму ператварае свет у адзін вялікі жарт» [20, с. 64].

Можна ахарактарызаваць і светапогляд персанажа, які дапамагае яму перажыць пераломны час. Швейк – атэіст, але пры тым фаталіст і верыць у наканаванасць лёсу, таму нічому не здзіўляецца, пабачыць яго ў роспачы таксама немагчыма. Ён геданіст і бачыць сэнс жыцця ў цялесным задавальненні, што бачна з яго баўлення часу да вайны і падчас яго службы дзеншчыком, пры тым жа ён мінімаліст і амаль што нічога не мае. Калі яго арыштаваў вахмістр ля Пуціма, то спытаў у Швейка, чаму ў яго з сабой нічога няма. Той адказаў, што яму нічога і не патрэбна. Швейк даволі прыземлены, таму такія паняцці як сусветныя зрухі падчас вайны і лёс чэшскага народа яго не цікавяць. Таксама яго лад жыцця пераклікаецца з усходнімі прынцыпамі *нядзеяння* і *несупраціву*. Ён рухаецца ў плыні, амаль што ні з кім не спрачаецца, пагаджаецца з кожнай сацыяльнай роляй, якую яму даюць і сам не робіць нічога важнага. У гэтым персанаж блізкі да свайго аўтара.

Паводле канцэпцыі архетыпаў у літаратуры Швейка можна назваць *трыксцерам* і *слаўным хлопцам*. Першы архетып настолькі старажытны, што сустракаецца яшчэ ў міфалогіі свету. У большасці выпадкаў гэта вясёлы плут, дэманічна-камічны дублёр культурнага героя, блазан, які ламае правілы гэтага свету і не адносіцца ні да добра, ні да зла. Усё гэта можна сказаць і пра галоўнага героя рамана. Швейк па сюжэце увогуле не робіць нічога добрага, тым больш ён нават не ўмее спачуваць, што паказвае сцэна ў турме, калі ён здзекваецца над перепалоханым грамадзянінам. Пры тым ён мае добры нораў і калі і робіць нешта дрэннае, то выпадкова ці ў вельмі маленькіх маштабах. З архетыпам «слаўны хлопец» яго звязвае жаданне быць часткай грамадства, пачуццё рэальнага, простасць і прыземленасць. Такая рэдкая камбінацыя амаль што супрацьлеглых архетыпаў робіць Швейка ўнікальным і знакавым персанажам у сусветнай літаратуры.

Вобразу вольнапісанага Марэка адведзена не так шмат месца ў творы. Пра мінулае героя вядома толькі з яго нешматлікіх успамінаў, мы не ведаем нават, ці перажыў Марэк наступ аўстрыйскай арміі. З’яўляецца ён у творы эпізадычна: упершыню сутракаецца са Швейкам у Марыінскіх казармах, потым героі сутыкаюцца ў арыштанцкім вагоне, а ў самым канцы Марэка

далучаюць да 91 палка. Пры тым тыя, хто знаёмы з біяграфіяй Я. Гашака, разумеюць, што гэты вобраз шмат у чым аутабіяграфічны. Аўтар таксама працаваў у часопісе «Жывёльны свет», дзе публікаваў артыкулы пра неіснуючых жывёл, сябраваў з Ладзіславам Гаекам, пісаў вершы экспромтам, служыў вольнапісаным. У вусны Марэка Я. Гашак уклаў свае думкі наконт вайны, імперыі і грамадства, персанаж кіруецца яго маральнымі прынцыпамі. Калі Марэка прызначылі історыёграфам, кухар даў яму дададковы кавалак мяса. Жаўнер адмовіўся браць гэтую порцыю і сказаў, што на вайне ўсе роўныя. Таксама аднойчы ён адмовіўся чысціць нужнікі, таму што гэта не ўваходзіла ў яго абавязкі. Марэк ставіцца да ўсяго з іранічным скепсісам, з'яўляецца анархістам і нігілістам, прадстае перад намі то вясёлым, то змрочным. Начытаны і адукаваны, пры гэтым грубы, як выхадзец з плябейскага асяроддзя. Вельмі сацыяльны, што неаднаразова дапамагае яму выжыць. Бернштэйн адзначала, што «Шматлікія выкрывальныя і бліскучыя досціпамі маналогі Марэка вельмі блізкія па тоне і па зместу да аўтарскіх ацэнак грамадскай сітуацыі. [...] Ён хутчэй тыповы інтэлігент-анархіст, якім быў сам Я. Гашак у перадваенныя гады» [4, с. 45]. Марэк з'яўляецца чыстым *трыксцерам*, таму не падаецца чытачу фальклорна-камічным, як Швейк, а нагадвае рэальную асобу. Такім чынам, мы вызначылі, што Марэк – *рэальнае альтэр-эга* пісьменніка ў творы.

Паручык Лукаш ва многім падаецца антыподам Швейка (і часткова Марэка). Ён – адзін з найбольш станоўчых персанажаў твора і мог бы быць галоўным *пратаганістам*, калі твор бы быў напісаны ў класічным стылі. Розніцу можна заўважыць ужо пры апісанні паходжання: «Он родился в деревне среди тёмных лесов и озёр южной Чехии и сохранил черты характера крестьян этой местности», [13, с. 163] – калі Швейк нарадзіўся ў шумнай Празе. Апісанняў знешнасці ў творы амаль што няма, але паручык пазіцыянуецца аўтарам як прыгожы і папулярны сярод жанчын чалавек, у той жа момант галоўны герой даволі несамавіты. Па характары Лукаш флегматычны і маўклівы, яго асобу аўтар харатарызуе як «паэтычную душу». Афіцэр любіць, калі жаўнеры яго роты пяюць на маршы, ён піша вершы і сентыментальныя лісткі да маці, любіць жывёл, адчувае сапраўднае і высокае каханне. Грубыя словы і лаянкі выкарыстоўвае толькі ў глыбокай распачы. Лукаш вельмі асцярожны, таму пазбягае нацыянальнай тэмы (і астатніх небяспечных тэм), пры тым прамы і прынцыповы – не займаецца падхалізмам, не ходзіць у рэстараны, дзе збіраюцца астатнія афіцэры. Як жаўнер высокага чыну, Лукаш «заботился о своей роте, поудобнее расквартировывая её по сараям, и, часто платя из своего скромного жалования, выставял солдатам бочку пива. [...] Он пользовался расположением солдат, так как был на редкость справедлив и не имел

обыкновения придираются» [13, с. 162-163]. Больш падрабязна гэта тэма будзе раскрыта ў раздзеле «Адлюстраванне Першай сусветнай вайны ў рамане». Па ходу дзеяння сюжэту Лукаш пачынае адчуваць расчараванне ў людзях, але ўсё роўна хоча перарабіць грамадства і ваенную машыну ў лепшы бок. Невыпадкава аўтар ва ўступе да главы «Швейк у дзеншчыках у паручыка Лукаша» згадвае Дон Кіхота і Санча Панса. Як і вандруючы рыцар з рамана Сервантэса, Лукаш змагаецца з «ветракамі», г. з. з рэчамі, якія немагчыма перамагчы, выправіць. Ён таксама выглядае архаічна ў свой час і доўга дзейнічае ў пары са сваім антыподам, які выглядае простым і абмежаваным, пры тым спрытнейшым і разумнейшым у бытавым плане. Як і Дон Кіхот, паручык Лукаш адчувае пераасэнсаванне каштоўнасцей, у рамане Я. Гашака гэта паказана праз *экзістэнцыяльны крызіс*. Кульмінацыяй у ваенным хаосе была нястача ежы. Лукаш доўга стаяў на чыгунцы і думаў, ці трэба ваяваць за такую краіну. Пасля таго, як ён пабачыў здзекі над мірным насельніцтвам на вакзале, то адчуў наступнае: «Вообще всё на свете вдруг показалось ему таким гнусным и отвратительным, что он почувствовал потребность напиться и избавиться от мировой скорби» [14, с. 127]. Ён робіцца больш нервовым, ад бяссілля дае абсурдныя загады наконт свайго новага дзеншчыка Балоўна, але потым пагаджаецца са сваім лёсам і ставіцца да ўсяго са змрочнай іроніяй. На прыкладзе Лукаша Я. Гашак паказаў сапсаванне грамадства – у новы час такія людзі проста не патрэбны.

У тым, што аўтар паставіў Лукаша і фельдкурата Ота Каца ў аднолькавае становішча (у абодвух Швейк быў дзеншчыком) ёсць свой сэнс – яны таксама антыподы. Кац у рамане сустракаецца толькі ў чатырох главах і ў пасляслоўі да першай часткі, але з'яўляецца найбольш яскравым і запамінальным пасля Швейка сярод шэрага персанажаў. Згадваецца, як Кац яшчэ ў юнацтве хацеў стварыць свой бізнес, але разарыўся і «падпісаў дзелавы дагавор з Хрыстом», г. з. прыняў каталіцтва. У ваенны час знаходзіцца ў тыле, п'е, грае ў карты і ўсяляк забаўляецца. Не верыць у Бога сам, ставіцца да сваіх абавязкаў святара несур'ёзна, смяецца над набожнымі калегамі, на Аўстра-Венгрыю і перамогу яму ўсё роўна. Пры апісанні Каца і яго дзеянняў Я. Гашак выкарыстоўвае словы нізкага стылю і прастамоўныя выразы. Усё, што звязана з гэтым персанажам – гіпербалізавана і выклікае смех. Яго месы аўтар параўноўвае з тэатрам і цыркам, малітвы з клічамі індзейцаў і свіным ровам, яго падодзіны ўвогуле выглядаюць як *буфанада*. Пры тым Я. Гашак неаднаразова падкрэслівае, што фельдкурат – неблагі чалавек. Ён захапляецца спрытнасцю святара і яго вынаходлівасцю, адлюстроўвае на яго прыкладзе *тыповы вобраз чалавека новага часу*.

Звернемся і да адмоўнага персанажа, які таксама выконвае важную функцыю ў творы. Увогуле ў рамане мараль размытая, але аўтар выразна

паказвае чытачу сваю лаяльнасць/антыпатыю да персанажа. У тэксе можа быць наўпрост напісаная характарыстыка: «добры», «слаўны» ці наадварот «дрэнны» і «глупы». Бывае, што Я. Гашак згадвае, як складзецца жыццё героя ў будучыні. Ненавісны яму агент Брэтшнэйдэр страчвае розум, а потым яго разрываюць сабакі. У той жа час станоўчыя Швейк і Палівец перажылі вайну і шчасліва живуць у мірны час. Такім чынам, падпаручык Дуб пазіцыянуецца самім аўтарам як *антаганіст* у творы. Калі раней на працягу твора ў Швейка ўзнікалі праблемы, то ён сутыкаўся з ірацыянальным злом: з заганами сацыяльных інстытутаў краіны, з нацыянальнай нецярпімасцю, з дэградаваўшай ваеннай машынай. У трэцяй частцы ўсё гэта ўвасобілася ў адным чалавеке, з якім Швейку прыходзілася кантактаваць. Я. Гашак заўсёды лічыў *приём имени, какія гавораць*, занадта прымітыўным, але ў гэты раз выкарыстоўвае яго, падкрэслівае тым самым глупства персанажа. Ва ўсім ідзе супрацьпастаўленне з Лукашам. Дуб цывільны, той – сапраўдны афіцэр, Дуб падпаручык, Лукаш паўнаважны паручык. Таксама адрозніваюцца і іх метады. Як былы настаўнік, Дуб хоча падпарадкаваць сябе ўсё асяроддзе з дапамогай запалохвання, крыку, чытання маралёў, быццам бы яго падначаленыя – дрэнныя вучні ў школе. Яго ігнаруюць астатнія афіцэры, на самой справе амаль ніхто не баіцца. Калі ён уваткрытую пачаў перашкаджаць Швейку, то ён сваёй дзіцячай непасрэднасцю перамог Дуба і пачаў знішчэнне яго аўтарытэта ў арміі. Бернштэйн параўноўвае гэтых двух персанажаў: «Ад Швейка патрабуюць не чалавечай дзейнасці, а «функцыянавання». [...] Ён не зводзіцца да нумару, ззначка, фішкі. Таму толькі фактам свайго існавання ён выклікае сапраўднае шаленства ў падпаручыка Дуба, які ўвасабляе тупыя бюракратычныя адносіны да чалавека» [4, с. 47]. На працягу ўсёй апошняй частцы антаганіст прыніжаецца іншымі жаўнерамі і абставінамі, кульмінацыяй у гэтай сюжэтнай лініі з'яўляецца тое, што гэта пачынае рабіць і кадэт Біглер, які заўсёды баяўся падпаручыка. На прыкладзе Дуба аўтар адлюстроўвае ўсе непрыемныя пабачаныя ім з'явы, але і паказвае, як іх перамагаць.

Такім чынам, цэнтральны персанаж твора – Ёзэф Швейк, які мае двух антыподаў – Лукаш і Дуб. Сістэма вобразаў рамана складаецца з галоўных, другарадных і пазасцэннічных персанажаў, сярод галоўных налічваецца пяць герояў: Швейк, Марэк, Лукаш, Кац і Дуб, чатыры ўмоўна станоўчыя і адзін, падпаручык Дуб, адмоўны. У творы прысутнічаюць два альтэр-эга Я. Гашака: Швейк – карыкатурнае і Марэк – сапраўднае. Таксама большасць вобразаў рамана – тыповыя, Швейк з'яўляецца прыкладам вечнага вобраза і мае архетып. Важнае месца ў творы адведзена вобразам краіны і народа.

3.3 Сістэма персанажаў аповесці М. Гарэцкага «На імперыялістычнай вайне»

Для таго, каб паказаць, як вайна ўплывае на лёсы людзей, аўтару было неабходна стварыць шэраг унікальных персанажаў, якія бы адрозніваліся па поглядах, паходжанні, жыццёвых прынцыпах. Раскрыць іх так, каб яны запаміналіся, было цяжка, улічваючы спецыфіку жанру, але М. Гарэцкаму, як сапраўднаму майстру слова, гэта ўдалося. У дадзеным падраздзеле мы вылучым тыпы персанажаў у творы, падрабязна апішам канцэпцыю галоўных герояў аповесці.

У сістэме персанажаў аповесці М. Гарэцкага можна вылучыць такія складнікі: *вобразы чалавека* – каля двух дзясяткаў *вобразаў-персанажаў*, да гэтай жа катэгорыі можна аднесці і *наратара*, **вобраз краіны** (у дадзеным выпадку Расійскай і, ускосна, Германскай імперый) і **народа** (беларускага, ёсць і вобраз расійскага грамадства ў цэлым). Некаторых персанажаў аповесці можна назваць **тыповымі**, бо яны адлюстроўваюць пэўны тыпаж, напрыклад «жорсткі афіцэр» ці «грубы салдафон». **Вобразам-матывам** у творчасці пісьменніка можна назваць матыў беларускага інтэлігента-адраджэнца, бо галоўны герой твора сустракаецца і ў іншых аповесцях пісьменніка. Персанажы твора не суадносяцца з **архетыпамі**.

Пра тое, што **Лявон Задума** – *цэнтральны персанаж* твора, можна зразумець ужо з падзагалоўка, у якім гучаць яго ініцыялы – «Запіскі салдата 2-й батарэі N-скай артылерыйскай брыгады Лявона Задумы», да таго ж ён з’яўляецца наратарам – апавяданне вядзецца ад першай асобы, мы быццам бы чытаем нататкі героя. Невядома, чаму аўтар абраў для яго такое імя, магчыма, падабраў беларускае, тыповае для пачатку 20-га стагоддзя. Цікава, што ў творы ёсць расхаджэнне: аднаго з дзеншчыкоў клічуць па імені, «Андрэй», а галоўны герой піша, што гэта яго цёзка. Гэта сведчыць пра тое, што аўтар неаднаразова перапісваў твор, каб удасканаліць яго. Прозвішча «Задума» адлюстроўвае меланхалічную задуменнасць героя, тым больш ён аналізуе кожную падзею, рысы характару сваіх саслужбоўцаў, многа думае пра мінулае і будучыню. У тэксце сустракаецца слова «задума» у значэнні ‘задуменнасць, заклапочанасць’, гэта стан, у якім часта знаходзіўся герой. Вобраз Лявона – глыбока аўтабіяграфічны, персанаж амаль поўнасю паўтарае лёс аўтара: ён таксама трапляе на вайну праз прызыў, служыць тэлефаністам, атрымлівае Георгіеўскі Крыж, ляжыць у шпіталі з раненнем; да таго ж Задума трансліруе ўласныя думкі і пазіцыю пісьменніка. М. Гарэцкі палічыў створаны вобраз настолькі ўдалым, што напісаў яшчэ дзве аповесці пра Лявона: «У чым яго крыўда?» і «Меланхолія», дзе апісваецца юнацтва героя, яго вучоба ў Горы-Горацкім інстытуце, праца каморнікам; у іншых

аповесцях, менш вядомых, пісьменнік апісвае будучыню героя. Аўтар увогуле планаваў напісаць эпічнае палатно пра сталенне героя, змену яго поглядаў, яго жыццё ў віры сацыяльна-эканамічных зрухаў пачатку 2-га стагоддзя, але паспеў ажыццявіць толькі частку задуманага. Калі гаварыць менавіта пра дадзены твор, то ахарактарызаваць асобу Лявона можна праз яго думкі, учынкi, стаўленне астатніх жаўнераў. Пра знешнасць героя амаль нічога не сказана, толькі аднойчы камандзір назваў яго «беленькім» за бледнасць і светлыя валасы, таксама падкрэслівалася акуратнасць героя і тое, што ў цяжкія дні на фронце ён не галіўся. Герою каля 20 гадоў, бо кадравая армія Расійскай імперыі на 1914 год складалася ў асноўным з прызыўнікоў 1890-1892 года нараджэння. У творы ёсць звесткі і пра сям'ю Лявона: згадваюцца старыя бацька і маці, брат Сцяпан (ці па-вясковаму Стахван), жонка брата і яго дзеці. Лявон часта згадвае родную вёску на Магілёўшчыне, але не называе яе, магчыма, гэта Малая Багацькаўка, дзе жыў М. Гарэцкі, ці проста збіральны вобраз беларускай вёскі.

Пра Лявона можна сказаць, што ён з'яўляецца *інтэлектуалам* – выхадзец з сялянскай сям'і, Задума вывучыўся не толькі ў школе (якую ён называў «рускай»), але і ў інстытуце. Калі многія з жаўнераў былі непісьменнымі ці малапісьменнымі, прасілі іншых, каб ім дапамаглі напісаць ліст дадому, то Лявон узяў у армію шмат кніг, выпісаў газету. У часы, калі пад рукой не было чаго прачытаць, Задума неаднаразова перачытваў вайсковы статут. Таксама ў вольны ад баёў час герой займаецца запісам усяго, што адбылося, у дзённік. Уласціва герою і некаторая педантычнасць, ён некалькі разоў на дзень рэпетыраваў, як «казыраць» і ўставаць «ва фрунт» перад афіцэрамі. Бачна, што праз гэта яго паважаў камандзір, бо даў яму адказную і цяжкую работу – маляваць карты наступленняў. Нягледзячы на ўсё гэта, Задума не ставіўся з пагардай да іншых, не пазбягаў стасункаў са звычайнымі сялянамі, сярод яго блізкіх сяброў быў і цёмны Пашын. Ён ставіцца з разуменнем да саслужбоўца Кісяля, які нічога не ведае пра Беларусь, падрабязна высвятляе яму ўсё, што разумее сам. Але ўсё ж па магчымасці герой размаўляў і сябраваў з падобнымі да сябе: самым блізкім у батарэі для яго робіцца адукаваны Гірша Беленькі, таксама Лявон добра бавіць час з падпаручыкам Сізovým, размаўляе з ім на розныя цікавыя тэмы, такія як «што будзе са светам у 2014-ым годзе». Добрыя стасункі з большасцю саслужбоўцаў паказваюць прыязнасць героя. Пры тым грубыя, невыхаваныя людзі яму непрыемныя.

Праз нататкі Задумы раскрываецца яго глыбокі і складаны ўнутраны свет, як пісаў даследчык М. Мушынскі, «Як мастак М. Гарэцкі бачыў сваю задачу не толькі ў тым, каб дакладна апісаць псіхалагічны стан героя ва ўмовах ваеннага жыцця. Яго намаганні былі скіраваны на раскрыццё

складанага комплексу чалавечых пачуццяў, дзе ў супярэчлівае адзінства зліваюцца свядомае і падсвядомае, рацыянальнае і інтуітыўнае» [11, с. 13]. Герой часта адчувае супярэчлівыя пачуцці, знаходзіцца ў канфлікце з самім сабой. Што датычыцца *тэмпераменту*, персанаж злучае ў сабе рысы меланхоліка і флегматыка. Як меланхолік, ён часта мае ўпадніцкія думкі, можа па некалькі дзён разважаць пра нязначную з'яву, любуюцца прыродай, прыгожымі дзяўчатамі, любіць мастацтва, мае тонкую душэўную арганізацыю. Як флегматык ён мала праяўляе эмоцыі, у большасці сітуацый, акрамя экстрэмальных, спакойны, ён нават не адрэгаваў на абразе яго роднай мовы. Лявон не спрачаецца, не ўдзельнічае ў лаянках, безумоўна ставіцца да іншага з павагай.

Жаўнеру не падабаюцца армейскія парадкі, герой, напрыклад, не крычыць «ура» разам з усімі, прамовы і вайсковую ўрачыстасць ён называе «прыгожым самаашуканствам», ігнаруе малебен, пры тым у яго ёсць паняцце доўгу, ён нават не можа падумаць пра здрадніцтва, дэзерцірства, яму сорамна за сваю баязлівасць падчас бою. Ён часта церпіць тое, што яму не падабаецца, але і думае, як палепшыць сітуацыю, марыць пра лепшую будучыню для грамадства Расійскай імперыі і прыватна для Беларусі, удзельнічае ў руху нацыянальнага адраджэння. Па словах даследчыка І. Шаладонава, «будучы «дзіцяцем» крызіснага, пераходнага перыяду, Лявон вельмі тонка адчувае і перажывае працэс пералому, расколу свету, прастору памежнай неадназначнасці ў вырашэнні надзённых калізій жыцця. Трапіўшы ў сацыяльна-экзістэнцыяльны зазор існавання, «паніч сярод сялян» і «сялянскі сын сярод шляхты» Задума не можа не адчуць і зразумець дыскамфорт жыцця, раздвоенасць свайго душэўнага становішча» [29]. Можна сказаць, што Задума з'яўляецца ўвасабленнем беларускага інтэлігента пачатку 20-га стагоддзя, ён выказвае агульныя для гэтага сацыяльнага пласта думкі, у чымсьці з'яўляецца *тыповым* персанажам, пры тым ён распрацаваны, цікавы, прапісаны як персанаж.

Па-вайскаваму лаканічна апісваюцца **другасныя і эпізадычныя** персанажы. Большасць з іх не называюцца па імёнах, згадваюцца толькі прозвішчы, чыны, нацыянальнасці, у некаторых выпадках веравызнанне. Прысутнічаюць кароткія, але трапныя апісанні знешняга выгляду і маральных якасцяў герояў. Той факт, што ў першых варыянтах твора аўтар выкарыстаў сапраўдныя ініцыялы сваіх саслужбоўцаў, паказвае, што вобразы жаўнераў ў аповесці рэалістычныя і жывыя, бо ўзятыя з сапраўднага жыцця.

Асаблівае месца ў творы займае **камандзір** 2-ой батарэі, нягледзячы на тое, што ў аповесці нават не называецца яго імя і прозвішча. У першай частцы апісваецца яго знешнасць: «З выгляду ён быў высокі і плячысты мужчына, злёгка пахілены, яшчэ малады, але з вусамі і барадою, падобна як

на партрэтах у цара – «каб і з выгляду быць падобным да свайго імператара» [11, с. 27]. Галоўнаму герою адразу палюбіўся камандзір, пры тым астатнія жаўнеры яго не любілі, нават пасмейваліся за спінай, магчыма, праз яго прыхільнасць да парадкаў мінулага. Такім людзям не было месца ў новым грамадстве і арміі. Герой выдзяляецца на фоне іншых афіцэраў сваёй прагай да справядлівасці, парадку і высакароднасцю. Ён хвалюецца нават за поўхі, якія нанёс правініўшымся жаўнерам, пры тым не шкадуе сябе – падчас абстрэлу стаіць на адкрытым месцы і выконвае сваю работу. Вобраз камандзіра ва многім пераклікаецца з Гашакаўскім паручыкам Лукашам: і знешнасцю, і характарам беларускі і чэшскі афіцэры падобныя. Лёс Лукаша нам невядомы праз тое, што кніга не была скончана, гібель безыменнага камандзіра мы можам назіраць у аповесці. Афіцэр гіне ад варожай кулі, гэты момант апісаны ўзвышана і ўрачыста. Магчыма, дадзены персанаж быў уведзены ў твор для таго, каб паказаць, што на вайне сустракаюцца сапраўдныя патрыёты і героі, якіх вельмі мала.

З агульнай масы вылучаюцца некаторыя жаўнеры – тэлефаністы, якія ваююць побач з Задумам. Асабліва Лявон зблізіўся з **Гіршам Беленькім** – беларускім габрэем. Беленькі – адзін з нямногіх персанажаў аповесці, які мае і імя, гэта падкрэслівае яго значнасць для сюжэта. Апісваецца знешнасць героя: згадваецца, што ён высокі і худы, з рудымі валасамі і рабацінкамі. Прысутнічае і такое суб’ектыўнае назіранне Лявона: «Галава, твар, нос, вочы – усё ў яго круглае і рыжа-вяснушчатае, але ўсё яно ў яго заўсёды смяецца, мілае і сімпатычнае» [11, с. 35]. Калі гаварыць пра якасці персанажа, то ён шчыры і сяброўскі. Ён дзеліцца апошнімі запасамі цукру з Лявонам, раздаў іншым жаўнерам усю ежу і тытунь, якія атрымаў у пасылцы ад сям’і. З самага пачатку твора ён паказаны чулівым чалавекам, вайна і яе наступствы шакуюць яго: «Братачка! За Нёманам у мястэчку бабы плачуць, запасных прапускаюць. [...] Дрэнна, братачка!» [11, с. 35], ён пачынае хвалявацца яшчэ да пачатку баёў. Падчас страшнага боя ў яго часта пачынаюцца істэрыкі, герой плача, праклінае імператара Вільгельма, але ў самы адказны момант Беленькі паводзіць сябе як сапраўдны жаўнер. Таксама Гірша даволі далікатны, ён скардзіцца на тое, што не памыў рукі перад абедам, што доўгі час не мыўся, ваеннае жыццё ён пераносіў горш за усіх у батарэі. Беленькі часта сумаваў па дому, ён нават расплакаўся ад жураўлінага крыку, бо ён нагадаў яму пра Радзіму. Трэба сказаць, што ён таксама адносіўся да інтэлігентаў, менавіта таму Задума зблізіўся з Беленькім хутчэй за ўсё і праводзіў з ім увесь вольны час. Калі Лявон з раненнем трапіў у тыл, то неаднаразова думаў пра далейшы лёс сябра, хвалюецца за яго. У апошняй частцы, лісце ад саслужбоўцаў Лявону, чытач можа даведацца, што Беленькі загінуў. Гэта трагічны вобраз жаўнера, паламанага ваеннай машынай. Разам з

імі служыць рускі **Пашын**, цёмны, але добры чалавек. Пра яго знешнасць ніякіх звестак няма. Калі Задума і Беленькі займаюцца інтэлектуальнай працай, такой як праектаванне акапаў, Пашын працуе фізічна, ён вельмі моцны. Згадваецца яго тып тэмпераменту – флегматык. Гэта задуменны, павольны чалавек, які мала размаўляе, але можа сказаць трапнае слова. Побач з імі ваяваў украінец **Яхімчык**. Дадзены персанаж не вельмі падрабязна раскрываецца, пры тым ёсць некаторыя дэталі, якія робяць яго адметным. Яхімчык вельмі набожны, ён памятае ўсё праваслаўныя святы, пры магчымасці моліцца – адбываецца кантраст на фоне атэіста Беленькага. Ён больш за ўсіх сумуе па малой радзіме, таксама гаворыць на чыстай украінскай мове, але ўсе яго разумеюць. Герой таксама гіне ў баях у канцы твора, як і многія знаёмыя Лявона.

Астатнія персанажы – **эпізядычныя**, яны сустракаюцца ў адным ці ў некалькіх эпізодах, пры тым граюць сваю ролю. Яны могуць сказаць нейкі трапны выраз ці адлюстраваць пэўную з’яву на вайне. Напрыклад, некалькі разоў згадваецца падпаручык **Сізоў**, які з’яўляецца прыкладам ваеннага авантурыста і рамантыка, які ўспрымае вайну як гульню. Неўзабаве персанаж гіне, прысутнічае натуралістычнае апісанне яго трупа, гэта вельмі моцна паўплывала на галоўнага героя. Цікава, што пры апісанні любога персанажа наратар звяртае ўвагу менавіта на вусы: бязвусы, з рыжымі вусікамі, з вусішчамі і г. д, іншыя асаблівасці знешнасці амаль не апісваюцца. Эпізядычныя персанажы хутка з’яўляюцца і знікаюць, гэта адлюстроўвае сам ход вайны, калі склад арміі змяняецца кожны дзень, жаўнеры гінуць ці трапляюць у шпіталь, на іх месца прыходзяць іншыя.

Ярка выяўленых **антаганістаў** у творы няма. Непрыемным асобам (асабліва з ліку афіцэраў) аўтар дае «гаваркія» прозвішчы: Гноеў, Хітруноў, Пякельны. Асабліва выдзяляецца з іх палкоўнік **Пупскі**, які здзекваўся над мірным насельніцтвам і жаўнерамі, з’яўляецца прыкладам бяздарнага і грубага афіцэра. Пры тым яго нельга назваць паўнаўтасным антаганістам, бо палкоўнік не ўступаў у прамы канфлікт з галоўным героем. З асаблівай прыкрасцю Лявон ставіцца і да Шалапутава: «І на пачатку мае службы найгорш мне было цяпець яго размовы і манеры, жывучы з ім разам у адной маленькай палатцы» [11, с. 25]. У дэталях ён апісвае заганы і недахопы гэтага чалавека, гэта ж датычыцца і яго знешнасці, асобасных якасцяў. Аўтар надае яму такую адметныя рысы як шыпілявасць, «ногі-тумб»ы, касалапасць; характарызуе яго дзейнасць у арміі: «Вечна ён або жор, [...] або малоў усякую лухту» [11, с. 25]. Але яго нельга назваць поўнаасцю адмоўным персанажам, нягледзячы на непрыязнасць ад Лявона і аўтара, на яго сутнасць прыстасаванца. Шалапутаў проста хоча выжыць, і яму гэта ўдаецца.

Яскрава выражаныя ў творы **вобраз краіны і вобраз народа**. Беларускі народ у творы – гэта і сам Лявон Задума, і цёмны селянін-небарака Кісель, які пачынае разумець важнасць нацыянальнай самасвядомасці і прагі да незалежнасці, але хутка гіне. Гэта праваслаўныя і каталікі, нават габрэў Беленькі, аўтар падкрэслівае ўплыў габрэяў на Беларусь і праз тое, што згадвае Змітрака Бядулю. Радзіма паказаная праз роздумы героя, яго сны, настальгічныя парывы, апісанне хаты ў частцы «Пабыўка». Задума часта супрацьпастаўляе Расію і Германію, трохі зайздросціць нямецкай педантычнасці і эканамічнаму, навуковаму развіццю, але падкрэслівае сваю прыналежнасць да Радзімы. Пры тым ён успрымае Беларусь як асобнае фарміраванне, часта думае пра яе лёс і будучыню.

Такім чынам, цэнтральным персанажам твора з’яўляецца Лявон Задума, наратар аповесці і альтэр-эга самога аўтара. Таксама прысутнічаюць другасныя персанажы, якія ўдзельнічаюць у сюжэце на працягу ўсяго твора, граюць важную ролю, дапамагаюць раскрыць сутнасць арміі Расійскай імперыі і тагачаснага грамадства, маюць яскравыя адметныя рысы. Да іх адносяцца жаўнеры Беленькі, Пашын, Яхімчык, камандзір Лявона. Згадваецца каля двух дзясяткаў эпізадычных персанажаў, якія патрэбныя для развязкі канкрэтнай сітуацыі, адлюстроўваюць пэўную з’яву на вайне, напрыклад, антываенныя погляды ці дэзерцірства. Архетыпаў у творы няма, сустракаюцца тыповыя персанажы. Прысутнічаюць апісанні Беларусі і Расійскай імперыі, праз галоўнага героя і эпізадычных персанажаў раскрываецца вобраз народа.

Высновы да главы 3

Такім чынам, у рамане Я. Гашака згадваецца каля сотні персанажаў, сярод якіх ёсць цэнтральны – Ёзэф Швейк, галоўныя, другасныя, эпізадычныя і пазасцэннічныя. Большасць з іх з’яўляюцца тыповымі. Аўтар прадстае ў ролі стваральніка, дэміурга. У творы ёсць альтэр-эга аўтара: вольнапісаны Марэк – сапраўднае, Швейк – карыкатурнае, да таго ж Швейк мае ярка выражаныя архетыпы: трыксцер (па К. Юнгу) ці шут (па К. Пірсану), слаўны хлопец. Таксама ён з’яўляецца вобразам-матывам у творчасці Я. Гашака. Падрабязна апісаны светапогляд галоўнага героя, які пераклікаецца з жыццёвымі прынцыпамі аўтара і атрымаў назву «швейкаванне». Антаганістам у творы з’яўляецца падпаручык Дуб, ён жа – антыпод Швейка. У аповесці выражаныя вобразы краіны (Аўстра-Венгрыі) і народа (пераважна чэшскага). Так як аповесць М. Гарэцкага значна меншая, чым твор Я. Гашака, там каля некалькіх дзясяткаў персанажаў. У адрозненне ад «Прыгод...», дзе аповед вёўся ад 3-й асобы, у творы М. Гарэцкага

галоўны герой, Лявон Задума, з'яўляецца наратарам. Таксама гэты персанаж – прамое альтэр-эга аўтара. Гэты вобраз беларускага інтэлігента-адраджэнца сустракаецца ў многіх творах аўтара, таму яго можна назваць вобразам-матывам. У творы ёсць чатыры другасныя персанажы, астатнія – эпізядычныя. Ярка выражаных антаганістаў, такіх як паручык Дуб, у творы няма. Трэба дадаць, што ў творы раскрытыя вобразы краіны (Расійская імперыя) і народа (не толькі беларускага, але грамадства імперыі ў цэлым). Сістэмы персанажаў твораў падобныя, але маюць адрозненні.

ГЛАВА 4. АДМЕТНАСЦІ МАСТАЦКАЙ МОВЫ Я. ГАШАКА І М. ГАРЭЦКАГА

4.1 Паняцце рэаліі

У дадзеным раздзеле мы прааналізуем мастацкую мову чэшскага і беларускага пісьменніка, прапануем класіфікаваць адметную лексіку твораў па рэаліях. У перакладчыцкай практыцы існуе некалькі вызначэнняў паняцця «рэалія». Па навуковаму дапаможніку «Неперакладальнае ў перакладзе» С. Влахава і С. Фларына рэаліі – гэта, у першую чаргу, словы ці ўстойлівыя выразы, якія называюць аб’екты, характэрныя для жыцця ў цэлым, і, у прыватнасці, быта, культуры, сацыяльнага кантэкста аднаго канкрэтнага народа, чужыя іншаму народу [7, с. 5].

Сёння не існуе адзінай афіцыйнай класіфікацыі рэалій. Звернемся да падручніка «Лексічныя пытанні пераклада мастацкай прозы» У. Вінаградава [6, с. 87], каб падзяліць на групы рэаліі, прадстаўленыя ў творах, выявіць, якім катэгорыям Я. Гашак і М. Гарэцкі аддавалі перавагу, з дапамогай якой лексікі яны перадалі рэаліі імперый. Трэба адзначыць, што ўсе чэшскія прыклады прыведзеныя з арыгінальнага тэкста рамана [13, 14], іх пераклад – з электроннага чэшска-рускага слоўніка [47].

4.2 Рэаліі ў рамане Я. Гашака «Прыгоды ўдалога ваякі Швейка»

Для таго, каб усеахопна і вычарпальна паказаць Першую сусветную вайну, усе сферы жыцця ў Аўстра-Венгрыі, Я. Гашак выкарыстаў вялікую колькасць устойлівых выразаў, цэлы пласт перыферыйнай лексікі, якая адлюстроўвае пэўныя рэаліі жыцця ў краіне, фразы на замежных мовах. Паспрабуем апісаць мову Я. Гашака і класіфікаваць дадзеныя прыклады.

Бытавыя рэаліі у тэксце выражаныя, па-першае, назвамі *нацыянальных страў і напояў*, так як большасць падзей твора адбываецца ў шынках, кафэ і на палявых кухнях. Я. Гашак згадвае здобу: *rohlík* – ‘рагалік’; *houska* – ‘пляцёнка’, від здобы, якая мае форму касічкі; *knedlík* – ‘адварны выраб круглай формы з цеста ці бульбы’, ўвогуле гэта слова не патрабуе пошуку функцыянальнага аналагу, бо кнедлік шырока вядомы і па-за межамі Чэхіі. Сустрэкаецца слова *šiška* – рэгіяналізм, рэдкая назва чэшскага аналага клёцкаў; назва мясной стравы *tlačenka* – нешта сярэдняе паміж зельцам і халадцом. Напоі, якія фігуруюць ў творы, пераважна алкагольныя: арак (усходні крэпкі напой), *maraschino* – мараскін (фруктовы лікёр, папулярны ў

Аўстра-Венгры), *borovička* – ‘мажэвелаўка’, ‘мажэвелава гарэлка’, *griotka* – ‘вішнёўка’, ‘вішнёвы лікёр’, *čert* – ‘чорт’, вельмі моцная настойка. Каву без вяршкоў ці малака аўтар называе *černá káva* – ‘чорная кава’, бо замежныя назвы, напрыклад, эспрэса ці амерыкана, яшчэ не ўвайшлі ў чэшскую актыўную лексіку ў той час. Аўтарам выкарыстоўваюцца спецыфічныя назвы *земельных участкаў*, *накояў і жытла*: гістарызмы *panství* – ‘маёнтак шляхціца’ і *vila* – ‘асабняк’. Цікавымі для перакладчыка з’яўляюцца назвы *азартных гульняў*, у якія гуляюць персанажы. *Ferbl* – аналаг гульні «жалезка», *jedenadvacet* – вядомы і на нашай тэрыторыі від пас’янса, «дваццаць адно», «мар’яж». Некаторыя з гульняў невядомыя ў нашым асяроддзі: «Боскае благаслаўленне», «Ваўкі і авечкі», «Мяса», этымалогія некаторых назваў невядомая – «Чапары». Можна пабачыць назвы *народных танцаў*: чардаш ці мядзведжы танец (*medvědí tanec*) – вянгерскі народны танец, які ўвайшоў і ў чэшскую культуру, шлапак – чэшскі танец (назва ад слова *šlapat* – ‘таптаць’, ‘размінаць ногі’). Згадваюцца значныя для дадзенага асяроддзя *песні*: «Гэй, славяне» (*Hej, Slované*) – гімн славян, сімвал барацьбы за незалежнасць; «Дзе мая Радзіма?» (*Kde domov můj?*) – падчас падзей у творы проста патрыятычная песня, пасля – гімн Чэхаславакіі; «Сірацінка», «Разлука», «Маршыруе Грэнэвіль», «Шлі мы прама ў Ярамер» – народныя песні, у большасці выпадкаў на ваенную тэму, часта аўтар прыводзіць урывкі з твораў, яны могуць быць безыменнымі. Сустрэкаюцца *назвы адзення і аксэсуараў*, якія выйшлі з ужытку: *kšanda* – ‘падцяжкі для штаноў’ – шлейкі, *podvlíkačský* – гутарковая назва кальсонаў, ‘парткі’, *šněrovačka* – ‘карсет’, *tvrdý klobouk* – від капялюша, ‘кацялок’. Назвы *хвароб* у творы ў некаторых выпадках размоўныя і архаічныя: *andělská nemoc* – размоўная назва рахіту, даслоўна «анёльская хвароба», *horečka* – разм. ‘ліхаманка’, *souchotiny* – застарэлая назва туберкулёзу; выкарыстоўваецца гутарковае слова *marod* – ‘хворы’. *Валюта* ў тэксце прадстаўленая наступнымі назвамі: гелер і крэйцэр, *koruna*, якая ў нашай мове традыцыйна перадаецца як «крона», *zlaták* – ‘залаты’. *Зварот да субяседніка* ў большасці выпадкаў выражаны словамі «пан» і «пані», што неабходна пакінуць у тэксце, каб захаваць чэшскія рэаліі. Дадзены зварот можна параўнаць са зваротамі «спадар» і «спадарыня», калі паміж персанажамі афіцыйныя адносіны. Ветлівым звароткам у той час з’яўляліся словы *vašnosta*, *milostpan* – ‘васпан’. *Milostivá* – ‘мадам’, ‘барыня’, зварот паміж ветлівасцю і фамільярнасцю. Згадваецца цэлы рад разнавіднасцяў тагачаснага *транспарта*: *drožka* – ‘экіпаж’, павозка з аднім канём; *fiakr* – від карэты, *bryčka* – ‘пралётка»; жарганізм *anton* – ‘фургон для арыштантаў’, сустракаецца ў размоўнай чэшскай мове і ў наш час; размоўнае *elektrika* – ‘трамвай’, не да канца

асіміляваны чэшскай мовай неалагізм *automobil* – ‘аўтамабіль’ (у наш час *auto*), *aeroplán* – архаізм са значэннем ‘самалёт’.

Рэаліі прыроды ў рамане сустракаюцца як адзінкавыя выпадкі, напрыклад, *voříšek* – жаргоннае слова, якое азначае беспароднага ці нечыстакроўнага сабаку. Аўтар засяродзіў сваю ўвагу менавіта на грамадскім жыцці імперыі і падзеях вайны, прырода паказаная толькі як фон.

Існуюць таксама і **рэаліі дзяржаўна-адміністрацыйнага ладу і грамадскага жыцця. Прафесіі.** У тэксце сустракаюцца назвы прафесій, якія зніклі, ці застарэлыя назвы сучасных пасадак. Напрыклад, слова *policajt* ‘паліцэйскі’ – архаізм, у наш час амаль не ўжываецца. Да падобнай лексікі адносіцца і архаізм *profous* у значэнні ‘турэмны наглядчык’, размоўнае слова *bachař* мае той жа сэнс; *domovnice* – ‘брамніца’, наглядчыца за парадкам у калідоры памяшкання, аналаг сучаснага чэшскага *vrátná, továrník* – гістарызм, ‘фабрыкант’, той, хто валодае фабрыкай. Можна пабачыць і назвы тагачасных дзяржаўных устаноў: *Okresní hejtmanství* мае значэнне ‘раённае кіраванне’, *trestní soud* – ‘крымінальны суд’, *velitelství vojenských nemocnic* – ‘кіраванне ваенных шпіталёў’. Згадваюцца *члены партый і палітычныя сілы*: младачэх, анархіст, дэпутат-радыкал, дэпутат-клерыкал, нацыянальны сацыяліст. У дадзеную групу можна дадаць і назвы *патрыятычна-асветніцкіх суполак*: *Dobromil* – «Дабралюб», «Час». Таксама выкарыстоўваюцца і словы, якія азначаюць *ваенныя чыны*. Перакладаць такую лексіку асабліва складана, бо большую яе частку складаюць архаізмы, германізмы, якія ў беларускамоўнага чытача не вызываюць патрэбных асацыяцый, а некаторыя чыны не мелі аналагаў на нашай тэрыторыі. Чын *infanterista*, ‘пехацінец’, тады азначаў любога пешага жаўнера, зборнае *infanterie* – ‘пяхота’. *Hejtman* выкарыстоўваецца ў тэксце ў значэнні ‘гетман’ ці ‘капітан’. Назва *polní kurát*, чэшская паўкалька, мае значэнне ‘палявы святар’. Сутнасць пасады *vojenský sluha* добра перадаецца функцыянальным аналагам «дзяншчык», *dobrovolník* – той жа вольнапісаны ў царскай арміі. У дадзеную катэгорыю рэалій уваходзяць і *жарганізмы, спецыяльная лексіка на тэму «армія»*. *Napařil kasárníka*, размоўны выраз, можна перакласці як ‘загадаў кінуць у карцар’. «Манліхераўка» – жаргонная назва вінтоўкі, разробленай канструктарам Манліхерам. «Шпанглі» – кандалы ў гарнізоннай турме, «связаць у «казла» (*do kozelce*) – спосаб здзеку над нізкімі чынамі, *ajnclík* – спец., ‘адзіночная камера’. Архаізм *regiment* азначае ‘полк’, у сучаснай чэшскай мове *pluk*. *Černý prápor* – ‘жалобны сцяг’, спецыяльнае знамя, якое вывешвалі падчас жалобы. Да *тытулаў* датычацца такія словы як *kníže* – ‘князь’, *arcivévoda* і *arcikněžna* – чэшскія паўкалькі з нямецкай мовы, ‘эрцгерцаг’ і ‘эрцгерцагіня’. У чэшскай мове існуе слова *imperátor*, але яно датычыцца ў асноўным да ўладароў антычнасці, імператара Аўстра-Венгрыі

чэхі называлі *císař, císařovna* – ‘імператрыца’. У тагачасным грамадстве ўсё яшчэ існавалі *casloři: sedlák* – ‘селянін’, *šlechtic* – ‘дваранін’. Так як Я. Гашак сам працаваў нейкі час у галіне журналістыкі, ён змог прывесці шэраг *назваў* рэальных тагачасных *перыядычных выданняў*: газеты «Хроніка сусветнай вайны», «Багемія», «Час», «Нацыянальная палітыка», часопісы «Жывёльны свет», «Лада».

Анамастонамі з’яўляюцца ўсе ўласныя імёны, такія як ініцыялы, тапонімы, назвы прадпрыемстваў, арганізацый. У рамане згадваюцца такія *гістарычныя асобы* як чэшскі паэт Ёзэф Махар, прэзідэнт Томаш Масарык, святы Вацлаў і інш. Аўтарам выкарыстаны цэлы пласт рэальных і даволі распаўсюджаных чэшскіх *імён і прозвішч* пры стварэнні *фіктыўных персанажаў*: Ёзэф Швейк, Індржих Лукаш, Маржэна, Ота, Тонічак і г. д. Можна ўспомніць і тыповыя чэшскія клічкі жывёл: Люкс, Макс, Пунцік (*puntík* – ‘плямка’, ‘малыш’), Балабан. Так як па сюжэце герой перамяшчаецца па тэрыторыі імперыі, згадваюцца назвы *мясцовасці*: Транслейтанія, Галіцыя, Герцэгавіна, Ланскія лясы; *гарады*: Пісэк, Кіраль-Хіда, Львоў; *вёскі*: Мілеўска, Ясені, Ёзэфава; *раёны Прагі*: Градчаны, Вшэноры, Мала Страна, Яўрэйскі квартал; *вуліцы*: Пржыкап, Панская, Неказанка. У тэксе фігуруюць і асобныя *гарадскія аб’екты*: Прашна Брана – парахавая вежа ў цэнтры Прагі, Карлава плошча, Элішкін мост. Сустрэкаюцца *назвы рэальных пражскіх кафэ і шынкоў*: «У чашы», «У Брэйшкі», «Манмартр», «Сталетняе кафэ».

Прысутнічае таксама лексіка, якая адлюстроўвае **асацыятыўныя рэаліі**. У творы гэта ў асноўным фальклорныя, гістарычныя, літаратурна-кніжныя алузіі, якія спасылаюцца на вобраз жыцця, паводзіны, рысы характару, учынкі гістарычных, фальклорных, літаратурных герояў; на гістарычныя падзеі, міфы, літаратурныя творы. У дадзеным рамане ёсць *рэлігійныя спасылкі*. Герой прыпамінае, як падчас пакарання ён «ляжаў як Лазар, звязаны» (спасылка на папличніка Хрыста, якога той уваскрасіў), па апісанню аўтара ён «нёс свой крыж на вяршыню Галгофы»; п’яны святар прасіў, каб яго «казнілі, як святога Яна Непамуцкага» (таго забілі вельмі жорстка), гузікі жаўнера былі «рудыя, як Ісаў». Хаця ўсе гэтыя выразы былі выкарыстаныя з іроніяй, гэта паказвае наяўнасць рэлігійнага мыслення ў грамадстве. Таксама можна сустрэць выпадкі *літаратурных спасылак*. Алей герою «было знайсці цяжэй, чым жывую ваду ў казках Бажэны Немцавай» – ‘вельмі цяжка’. Гэту алузію лёгка зразумець чэшскаму чытачу, бо Немцава – вядомая ў чэшскім асяроддзі пісьменніца і збіральніца фальклору. Пра патэра сказана, што «яго абуджэнне суправаджалася тымі ж з’явамі, што і ранішняе абуджэнне маладога велікана Гарганцюа, апісанае старым вясёлым Рабле»; калі галоўны герой стаў дзеншчыком, у аўтарскім адступленні была фраза

«кім быў Санча Панса ў Дон Кіхота?». Гэта ўказвае на тое, якімі творамі натхняўся сам аўтар пры напісанні рамана і што чыталі чэхі ў той час. Пры тым у тэксце згадваецца літаратура, якая не падабалася тагачаснаму чытачу, напрыклад, вершы нямецкага паэта Фірордта. У паслямоўі да першай часткі рамана Я. Гашак піша, што пачуў на вуліцы фразу «ты глупы, як Швейк», гэта значыць, што ён сам стварыў новую асацыятыўную рэалію. *Фальклорныя спасылкі* праяўленыя праз параўнанні, хаця іх нямнога. Апісваецца жаўнер, «які аброс барадой, як Крканош», маецца на ўвазе міфічны горны волат. Дзеля жарту аўтар параўноўвае размазаныя соплы з карцінай «як Лібушэ прарочыць славу Празе», Лібушэ – міфічная княгіня. Прыгоды героя параўноўваюцца з казачнай з’явай – «разарваў зачараванае кола» (*začarovany kruh*). Гістарычныя алузіі ў тэксце спасылаюць ці да сусветна значных падзей (трагедыя на «Тытаніку», Трыццацігадовая вайна) ці да ўласначэшскіх, у некаторых выпадках ўвогуле рэгіянальных. Героі выкарыстоўваюць вобразы маршала Радзецкага і прынца Еўгенія як ідэал ваяра; калі аўтар мае на ўвазе занадта цнатлівых людзей, то піша «як пані Лаўдава, доктар Гут, пані Ольга Фастрава»; згадваецца калісьці вядомы злодзей: «нагадаў сваімі бакенбардамі Бабінскага», і будучы прэзідэнт Чэхаславацкай Рэспублікі «справа нейкага Масарыка». *Анімалістычныя параўнанні* прадстаўленыя ў большасці выпадкаў лаянкамі: героі называюць апанента сабакам, свінёй, аслom, малпай – усё гэта распаўсюджаныя агульнаеўрапейскія сімвалы (неахайнасць, глупства, адсутнасць дысцыпліны). Чыноўнікі паліцэйскага кіравання параўноўваюцца з родавым паняццем «драпежнік» (*dravec*). У той жа час прысутнічаюць пазітыўныя характарыстыкі: сапёр «біўся, як леў». Леў не толькі сімвалізуе сілу і доблесць, але і з’яўляецца нацыянальным сімвалам Чэхіі. *Моўныя алузіі* праяўленыя ў рамана праз чэшскія устойлівыя параўнанні: «проста, як Калумбава яйка» – ‘вельмі проста’, «стаяў, як свечка» – ‘стаяў прама’, «уляцеў у пакой, як ракета» – ‘рэзка ўвайшоў’. *Каляровай і вегетатыўнай сімволікі* ў творы няма.

Усе вышэйзгаданыя рэаліі былі характэрныя менавіта для чэшскага грамадства пачатку 20 ст. У творы ёсць і *міжнацыянальныя рэаліі*, якія падкрэсліваюць інтэрнацыянальнасць Аўстра-Венгрыі і яе яднанне з еўрапейскай традыцыяй. У асноўным гэта праяўляецца праз устаўкі на іншых мовах. Гэта юрыдычныя тэрміны на *лацінскай мове*, як *corpus delicti* – ‘састаў злачынства’, фрагменты каталіцкіх богаслужэнняў: *ita missa est* – ‘Ідзіце, месса скончаная’, крылатыя выразы, якія мелі ў сваім лексіконе тагачасныя інтэлігенты: *nihil nisi bene* – ‘нічога, акрамя добрага’, а *propos* – з франц. ‘дарэчы’ Сустракаюцца выразы і асобныя словы на *нямецкай мове*: лозунгі, як *Gott strafe England!* – ‘Божа, пакарай Англію’, загады ў арміі:

ruht – ‘вольна’, *kehrt euch* – ‘кругам’, *zum gebet* – ‘на малітву’; назвы нямецкіх перыядычных выданняў: «Прагер Тагеблат», «Нэйе фрэйе прэсэ». Згадваюцца назвы *вянгерскай* прэсы: «Пестэр-Лойд», «Пешці-Хірлап»; прысутнічаюць цэлыя сказы на венгерскай і нямецкай мовах, калі персанаж не ведае чэшскай мовы ці прынцыпова не хоча на ёй гаварыць, таксама аўтар адзначае, што ўсе размовы з жаўнерамі вышэйшых чыноў вяліся па-нямецку. У некаторых выпадках у такіх дыялогах прысутнічаюць варварызмы – чэшская мова скажоная пад уплывам нямецкай ці польскай. Па меры руху героя да межаў Аўстра-Венгрыі з’яўляюцца ўжо *польскія рэаліі*: бігос – польская нацыянальная страва з капусты, кунтуш – польскае мужчынскае верхняе адзенне; у маўленні фонавых персанажаў сустракаюцца паланізмы, напрыклад, *będe* – ‘буду’. Калі персанажы трапляюць на тэрыторыю Галіцыі, ўзнікаюць украінскія і яўрэйскія словы.

Такім чынам, у тэксце твора прысутнічаюць амаль усе тыпы рэалій. У большай меры гэта *бытавыя рэаліі* і *рэаліі дзяржаўна-адміністрацыйнага ладу і грамадскага жыцця*, выражаныя гістарызмамі (калі азначаюць з’яву, якая знікла), архаізмамі, неалагізмамі на той час, канцылярызмамі, прафесіяналізмамі, жарганізмамі, прастамоўямі, безэквівалентнай лексікай (нацыянальная ежа і напоі, строй). У меншай ступені сустракаюцца *рэаліі прыроды*, бо дадзены твор напісаны менавіта на сацыяльна-бытавую тэматыку. Таксама ў рамана няма *вегетатыўных і каляровых алузій*, бо аўтар прынцыпова адмаўляўся ад прыёмаў сімвалізму. Трэба адзначыць, што прысутнічаюць не толькі ўласначэшскія рэаліі, але і міжнацыянальныя.

4.3 Рэаліі ў аповесці М. Гарэцкага «На імперыялістычнай вайне»

Мова твора грае вялікую ролю пры апісанні пэўных з’яў, раскрыцці галоўнай тэмы. М. Гарэцкі выкарыстаў у сваёй аповесці іншамовныя выразы, дыялектызмы, прыклады спецыяльнай лексікі, армейскі слэнг, што зрабіла мову твора прыбліжанай да размоўнай, дапамагло раскрыць рэаліі тагачаснай Расійскай імперыі. На думку крытыка М. Крывіча, «мова М. М. Гарэцкага, як народная мова, падобная, па сваёй блізкасці да провінцыяльных гутарак, на мову Ц. Гартнага, мае значную вагу для сфармавання нашай літаратурнай мовы» [19, с. 202]. У дадзеным падраздзеле мы класіфікуем усе тыпы перыферыйнай лексікі, выкарыстаныя ў тэксце твора, ахарактарызуем асаблівасці мовы М. Гарэцкага.

Бытавыя рэаліі у тэксце выражаныя назвамі *нацыянальных страў і напояў*. Галоўны герой неаднаразова ўспамінае дамашнюю ежу, некаторыя

стравы беларускай кухні даваліся і ў арміі. Згадваецца *драчона* – запяканка з крупы, як, малака; фігуруюць *сітны хлеб* – хлеб, зроблены з мукі вышэйшага сорту, *драная бульба* – страва са смажанай бульбы, *наліснікі* – бліны з начиннем, *крупеня* – суп з ячнай крупы. Адзін з персанажаў атрымаў у пасылцы *ляндрынкi* – цукеркі-дражэ, якія вырабляліся на фабрыцы таварыства Г. Ландрын. З *напояў* згадваюцца *гарэлка*, *наліўка* і гарбата, якая ў некаторых выпадках называецца русізмам «чай». Самаробленыя цыгарэты называюцца словам *кручонка*. Можна пабачыць назвы еўрапейскіх *танцаў*, якія сталі папулярнымі і ў Расійскай імперыі: *кадрыль*, мелодыю якога граў на скрыпцы салдат Дзікан, *полька*, якую танчылі жаўнеры. Згадваецца вядомая ў той час рускамоўная *песня «Пунсік»*, Лявон спявае безыменную народную беларускую песню, урывак якой прыводзіцца ў тэксе: «А ты, скрыпка, іграй шыбка, а ты, дудка, іграй жудка». Таксама персанажы моляцца, у тэксе сустракаюцца ўрыўкі ці назвы *малітв*: «Отча наш...», «Спасі, госпадзі, людзі твая...». Згадваюцца народныя назвы рэлігійных *святаў* і *падзей* – *Ілья*, *Спасаўкі* – летні пост. Сустракаецца прыклад безэквівалентнай лексікі, слова *талака* – сумесная праца, добраахвотная ў сваёй аснове. Назвы *хвароб* у творы, як і ў рамане Я. Гашака, размоўныя і архаічныя: *мыт* – размоўная назва дыярэі, *Антонаў агонь* – разм. ‘гангрэна’, *скула* – рэгіянальная назва пухліны. Вошай жаўнеры размоўна называюць «звармі» ці «беленькімі». Дапамагае ад іх *парашок «Арагац»*. Выкарыстоўваюцца прафесіяналізмы на тэму «медыцына»: *дрэнажныя трубачкі* – прылады для ачысткі ран, *наветраныя пузыры* – сродкі ад пролежняў. Сустракаецца размоўная назва страўніка – *лантух*. Валюта ў тэксе прадстаўленая наступнымі назвамі: *рубель* і *капейка*, якія выкарыстоўваюцца ў Беларусі і зараз, таксама згадваецца *грывеннік* – манета ў 10 капеек. *Зварот да субяседніка* ў некаторых выпадках, калі размоўца паляк ці беларус, выражаецца словам «пан» і «пані». Ветлівым звароткам у армейскім асяроддзі з’яўляліся выразы *ваша дзіцтва*, *ваша благародзіе* ці скарачана *вашродзь*. Згадваецца цэлы рад разнавіднасцяў тагачаснага *транспарта*, пераважна ваеннага: *двуколка* – двухкалёсная конная фурманка, *аэраплан* – архаізм да слова «самалёт», *аэрастат*, *дырыжабль*.

Рэаліі прыроды ў аповесці сустракаюцца рэдка, у большасці выпадкаў датычацца да тэмы «сельскагаспадарчыя культуры». Дыялектызмам *дулькі* галоўны герой называе дзікія яблыні і іх плады, *медунічкі* у творы – салодкія яблыкі. Прастамоўем *асцюлькі* называліся тонкія шчаціністыя вусікі на каласах злакаў.

Існуюць таксама і **рэаліі дзяржаўна-адміністрацыйнага ладу і грамадскага жыцця. Прафесіі**. Да падобнай лексікі адносіцца гістарызм *іспраўнік* – начальнік уезднай паліцыі ў дарэвалюцыйнай Расіі, гутарковае

слова *земскі* – начальнік, які служыць у земстве. Шырока выкарыстоўваюцца ў творы назвы *ваенных чыноў: вальнапісаны* – той, хто адбываў вайсковую павіннасць на льготных умовах, *феерверкер* – унтэр-афіцэрскі чын у артылерыйскіх частках рускай арміі, *запасны, узводны, аддзялённы* – кіраўнік аддзялення, *ездавы* – той, хто падвазіў боепрыпасы. У катэгорыю спецыяльнай лексікі на тэму «армія» ўваходзяць назвы зброі і яе частак: *хабаты* – заднія канцы гармат, *правідла* – палка, якую паварачваюць гармату; назвы вайсковых фарміраванняў: *батарэя, брыгада, батарэйнае прыкрыццё* – «чалавек пяцьдзесят, сто ці і цэлая рота, што пасылаецца быць пры батарэі на выпадак неспадзяваных нападаў ворага, асабліва ў паходзе». Неаднаразова ўжываюцца каманды: «*абамунічвай*», «*ва-скродзь*», «*смірна*»; фігуруюць назвы вайсковай формы і аксэсуараў: *гімнасцёрка, сарочка, каліта* – спецыяльная сумка, *банькі* – шпоры, апісваюцца *бліндажы* і воўчыя ямы – віды акупаў. Згадваецца архаізм *акалодак* – шпіталь для хворых жаўнераў, прафесіяналізм *вальтажыроўка* – гімнастычныя практыкаванні ў час язды на кані вярхом. Апісваюцца ўзнагароды: *Георгіеўскі Крыж, Георгіеўская* стужка. Аўтарам прадстаўлены цэлы пласт армейскіх жарганізмаў: «*шэрым*», «*шпаком*», «*шлянай*» старэйшыя жаўнеры называлі маладых і нявопытных саслужбоўцаў, «*халуй*» – абразлівая мянушка для дзеншчыкоў, «*гарох*» – мянушка для звыштэрмінова служачых, «*вольнашляючымі*» называлі вольнапісаных. Ёсць слэнгавыя назвы для снарадаў: «*чамадан*» – вялікі снарад, «*свісцёлкі*» – лёгкая палявая артылерыя. Аэрастат жаўнеры называюць «*каўбасой*», цывільных грамадзян – «*вольнымі*», дэзертыраў і тых, хто згубіў сваю частку, «*шатунамі*». Згадваецца скарачэнне ад выразу «тэлефонная двуколка» – *тэлефонка*. Жаўнеры «*казыраюць*» – аддаюць чэсць. Да *тытулаў* датычацца такія словы як *цар, імператар, кайзер*, калі гаворка ідзе пра ўладара Германскай імперыі. У тагачасным грамадстве існавалі такія паняцці як *батрак* – наёмны рабочы, *памешчык* – уладар памесця. Сустрэкаюцца жаргонныя назвы прадстаўленых у творы нацыянальнасцяў: *жмогус* – літовец (ад літоўскага слова «чалавек»), *пан* – паляк ці беларус, *маскаль* – рускі, *хахол* – украінец, *хахлаты* – казак. Выкарыстоўваюцца назвы тагачасных мер даўжыні: *вярста, сажэнь, гоні* – няпэўная мера даўжыні ў 60-100 сажняў. Згадваецца некалькі назваў *перыёдыкі*, напрыклад, «*Свет*» – газета для афіцэраў, «*Наша Ніва*» – беларуская грамадска-палітычная і літаратурная газета.

Анамастонімы – ўсе ўласныя імёны, такія як ініцыялы, тапонімы, назвы прадпрыемстваў, арганізацый. У аповесці згадваюцца такія гістарычныя асобы як беларускі грамадскі дзеяч Язэп Лёсік (у творы значыцца пад ініцыяламі Я. Л.), пісьменнікі Змітрок Бядуля, Янка Купала (пад ініцыяламі К-ла). Нягледзячы на тое, што амаль кожны персанаж меў

свайго рэальнага прататыпа, аўтар прыдумаў для іх *фіктыўныя імёны і прозвішчы*: Лявон Задума, Гірша Беленькі, Дыямантаў, Шалапутаў і г. д. Адзін раз згадваецца клічка сабакі – Буян. Неаднаразова фігуруюць назвы *мясцовасці* абедзвюх імперый: Віленшчына, Сувальшчына, Усходняя Прусія; *гарады*: Коўна, Вільна, Сталюпэнен; *мястэчкі*: Сімна, Красняны, Ваўкавышкі; *вёскі*: Плятэн; *вуліцы*: Замкавы завулак у Вільні.

Прысутнічае таксама лексіка, якая адлюстроўвае *асацыятыўныя рэаліі*. У творы гэта ў асноўным фальклорныя, анімалістычныя і моўныя алузіі. *Фальклорныя спасылкі* праяўленыя праз параўнанні. Мухі ў шпіталі «лезлі, як злыя чэрці», што паказвае іх назойлівасць. Каб падкрэсліць фізічную сілу тэлефаніста Пашына, аўтар піша, што ён «працаваў, як волат». Пра бледнага персанажа ён гаворыць: «Белы, як з таго свету». *Анімалістычныя параўнанні*, адрозненне ад чэшскага рамана, не прадстаўленыя лаянкамі, бо аўтар увогуле саромеўся прыводзіць прыклады лаянак паміж жаўнерамі. Пры тым у некаторых выпадках гэтыя параўнанні маюць адмоўнае афарбаванне. Непрыемны жаўнер Шалапутаў меў «сабачую жарлівасць», запалоханыя салдаты «хаваліся, як страусы», «аэраплан круціўся, як каршун над падлай». Большасць алузій нейтральныя: нямецкая сям'я глядзела «сабачымі вачыма», адзін з жаўнераў быў «ружовенькі, як панскі парсючок». *Вегетатыўныя алузіі* прадстаўленыя выпадковымі параўнаннямі з раслінамі: «пачырванеў, як мак», «трасло як асіну ветрам-холадам». *Моўныя алузіі* праяўленыя ў рамане праз беларускія устойлівыя параўнанні: «сыноў як сакалоў» – «многа», «збялеў, як палатно», «цёмна – хоць вока выкаль» – «вельмі цёмна». *Каляровай сімволікі* ў творы няма.

Усе вышэйзгаданыя рэаліі былі характэрныя для беларускага грамадства пачатку 20 ст. У творы ёсць і *міжнацыянальныя рэаліі*, якія падкрэсліваюць інтэрнацыянальнасць Расійскай імперыі. У асноўным яны праяўляюцца праз устаўкі на іншых мовах. Устойлівых выразаў на лацінскай ці французскай мове, як гэта было ў рамане Я. Гашака, у творы няма, магчыма, каб не ўскладняць тэкст. Устаўкі падаюцца праз транскрыпцыю, калі іх сэнс незразумелы, у сказ уводзяцца тлумачэнні. Так як частку твора падзеі адбываюцца на тэрыторыі Літвы, у тэксце шмат выразаў і асобных слоў на літоўскай мове: «нека нейра» – «нічога няма», «донас» – «хлеб», «жмогус» – «чалавек», Задума нават прыдумляе свае «літоўскае» слова – «яблыкас». Сустрэкаюцца і паланізмы: «круль» – кароль, «млека» – малако – дадзеныя словы жаўнеры выкарыстоўваюць з іроніяй да палякаў у арміі. «Чы пан ест поляк?» – апалячаны беларус дэманстратыўна размаўляе па-польску. Аднаразова згадваецца нямецкі выраз: «гут морген» – добрай раніцы. Каб паказаць шматнацыянальнасць Расійскай імперыі, аўтар не толькі ўводзіць у твор персанажаў-прадстаўнікоў розных народаў, але і выкарыстоўвае іх

мовы. Жаўнер Яхімчык размаўляе толькі на ўкраінскай мове: «У мэнэ собака... Я ёму будку іздэлаю...», таксама прысутнічае адзін з заходніх дыялектаў украінскай мовы, на ім гаворыць украінец з Аўстра-Венгрыі з аповесці «Рускі»: «Чы веды менэ до Русіі, чы разойдэмся». Згадваецца «воканне» ў некаторых рэгіёнах Расіі, прыводзіцца прыклад кастрамскай гаворкі.

Каб паказаць асаблівасці Беларусі ў прыватнасці, М. Гарэцкі выкарыстаў **лакальныя рэаліі**. Згадваецца дыялектнае слова «люгашка» – ‘жабка’, характэрнае для рэгіёнаў Магілёўшчыны, як адзначае сам аўтар. У творы ёсць прыклад паляшускай гаворкі: «Кудой плывець ераплант, тудой ён і шпокае».

Такім чынам, у тэксце твора, як і ў рамане Я. Гашака, прысутнічаюць амаль усе тыпы рэалій. У асноўным гэта *бытавыя рэаліі і рэаліі дзяржаўна-адміністрацыйнага ладу і грамадскага жыцця*, выражаныя гістарызмамі, архаізмамі, прафесіяналізмамі, жарганізмамі, гутарковымі словамі, безэквівалентнай лексікай. Радзей сустракаюцца *рэаліі прыроды*, у большасці выпадкаў гэта лексіка на тэму «сельскагаспадарчых культуры». Таксама ў рамане няма *каляровых алузій*. Трэба адзначыць, што прысутнічаюць не толькі ўласнабеларускія рэаліі, але і *міжнацыянальныя*, ёсць і рэаліі *лакальныя*, прысвечаныя з’явам аднаго асобнага рэгіёну Беларусі.

Высновы да главы 4

Такім чынам, у абодвух творах прысутнічаюць амаль усе віды рэалій, якія дапамагаюць раскрыць тэму вайны і паказаць побыт, грамадскае жыццё імперый. Часцей за ўсё ў рамане Я. Гашака сустракаюцца бытавыя рэаліі, якія адлюстроўваюць народныя стравы і напоі, азартныя гульні, песні, танцы і інш., бо па сюжэце галоўны герой большую частку твора знаходзіцца ў тыле, сутыкаецца з рознымі сацыяльнымі інстытутамі. У аповесці М. Гарэцкага самыя частыя – рэаліі дзяржаўна-адміністрацыйнага ладу і грамадскага жыцця, аўтар выкарыстоўвае цэлы пласт армейскіх жарганізмаў і прафесіяналізмаў, каб рэалістычна паказаць баявыя дзеянні, побыт жаўнераў арміі Расійскай імперыі. У творах таксама сустракаюцца асацыятыўныя рэаліі, анамастонімы, выражаныя ініцыяламі персанажаў, назвамі населеных пунктаў, у рамане Я. Гашака ў гэту катэгорыю ўваходзяць і назвы кафэ, шынкоў. Міжнацыянальныя рэаліі ў большасці выпадкаў выражаныя ў творах устаўкамі на іншых мовах, пераважна на тых, на якіх гавораць шматлікія народы Аўстра-Венгерскай і Расійскай імперый. У аповесці беларускага пісьменніка таксама прысутнічаюць лакальныя рэаліі –

беларускія дыялектызмы. Зрэдку згадваюцца рэаліі прыроды, бо творы напісаныя на сацыяльную тэматыку. Вегетатыўнай і каляровай сімволікі ў творах няма. Рэаліі аповесці і рамана выражаныя стылістычна афарбаванай лексікай: гістарызмамі, архаізмамі, неалагізмамі (на той час), канцылярызмамі, прафесіяналізмамі, жарганізмамі, прастамоўямі, безэквівалентнай лексікай.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Падводзячы вынік нашай работы, неабходна сказаць, што раман Яраслава Гашака «Прыгоды ўдалога ваякі Швейка» і аповесць Максіма Гарэцкага «На імперыялістычнай вайне», напісаныя ў пачатку 20 ст., з’яўляюцца актуальнымі і сёння. Творы маюць высокую мастацкую якасць, таму што аўтары змаглі адлюстравать з’явы, характэрныя для тагачаснай Аўстра-Венгрыі і Расійскай імперыі, апісаць тыпажы людзей, якія сустракаліся ў той час, паказаць глабальныя падзеі проста і цікава. Паказчыкам каштоўнасці твораў могуць служыць выказванні славутых пісьменнікаў. Нямецкі драматург і прэзідэнт *Б. Брэхт* пісаў: «Калі б мне хто-небудзь прапанаваў выбраць з мастацкай літаратуры нашага стагоддзя тры творы, якія на мой погляд уяўляюць сусветную літаратуру, то адным з гэтых твораў былі б “Прыгоды ўдалога ваякі Швейка”» [33, с. 550]. Доктар філалагічных навук *М. Мушыньскі* адзначаў: «Паводле ўзроўню мастацкай дасканаласці згаданы твор – выдатнае дасягненне беларускага прыгожага пісьменства. Разам з тым «Запіскі салдата...» можна разглядаць і як надзейную крыніцу вывучэння гісторыі вайны 1914-1918» [11, с. 1].

Нягледзячы на тое, што такія з’явы, як класавая барацьба і манархія, даўно сталі проста часткай гісторыі, творы прыцягваюць і сучаснага чытача. Я. Гашак і М. Гарэцкі выкарыстоўваюць тыя часовыя рамкі і асяроддзе, у якім жылі самі, каб раскрыць агульначалавечую праблематыку, якую можна перанесці на любую эпоху. Вядома, што ў свеце ад старажытнасці і па наш час амаль ніколі не было вялікіх перыядаў без войнаў, а творы Я. Гашака і М. Гарэцкага ўвасабляюць вайну як чужую, ненатуральную з’яву для чалавецтва, пісьменнікі выказваюць думку, што мы павінны пазбавіцца яе ў будучыні. Аўтары паказваюць, што ў часы вайны асоба чалавека псуецца: адны страчаюць розум, іншыя – чалавечае аблічча, астатнія прыкідваюцца тымі, кім не з’яўляюцца, каб выжыць. Жыццё асобнага чалавека ў такіх варунках нічога не каштуе, адзін не зможа спыніць вайну як стыхію ці паўплываць на глабальныя з’явы.

Раман Я. Гашака можна назваць наватарскім і вынаходніцкім. Аўтар меў выразную грамадзянскую пазіцыю, працаваў у прэсе, меў непасрэднае дачыненне да палітыкі, таму прыўнёс у мастацкую літаратуру элементы публіцыстыкі, экспрэсіўную лексіку, лагічнасць і простасць, ацэнчнасць і пабуджальнасць. Гэта зрабіла твор даступным для шырокага кола чытачоў. Таксама пісьменнік быў аматарам класічнай літаратуры, асабліва твораў Сервантэса і Рабле, таму на аснове ўжо існуючых класічных тыпажоў і архетыпаў стварыў новы камічны характар, які адпавядае менталітэту Найноўшага часу. Наконт вобраза Швейка і яго месца ў смехавай культуры

трапна выказаўся чэшскі пісьменнік *К. Чапек*: «Яшчэ з часоў лацінскай камедыі ў ролі жартаўніка быў бядняк, пралетарый, чалавек з народа. Пан можа толькі быць смешным – у слугі ёсць пачуццё гумару. Уленшпігель – чалавек з народа. Швейк – радавы жаўнер, [...] смех у сваёй існасці дэмакратычны» [26, с. 314]. Вобраз Ёзэфа Швейка мае значны ўплыў на сусветную культуру. Раман Я. Гашака быў перакладзены на 58 моў свету, у тым ліку на беларускую. С. Нікольскі згадвае, што «Прыгоды ўдалога ваякі Швейка» былі выдадзеныя на рускай мове тыражом адразу ў мільён экзэмпляраў. І ўсё роўна кнігу немагчыма было набыць. [...] Былі нават спробы перакласці твор на латынь і эсперанта» [21, с. 10]. Таксама былі і спробы напісаць працяг твора. У 1923 г. пісьменнік *К. Ванек* піша кнігу «Прыгоды ўдалога ваякі Швейка ў рускім палоне» ў якасці замены частак, якія не паспеў напісаць Я. Гашак. Падчас Другой сусветнай вайны з'яўляюцца «Новыя прыгоды Швейка», кніга *А. Бакавікова*, накіраваная супраць мілітарызму Германіі. У 1944 г. ў Маскве публікуецца два зборнікі апавяданняў «Швейк 20 гадоў пасля» розных аўтараў. Ёсць сучаснае пераасэнсаванне твора пра Швейка – раман «Прыгоды ўдалога ваякі Швейка пасля Другой сусветнай вайны», напісаны ў 1993 г. чэшскім пісьменнікам *Марцінам Петышкам*. Вобраз удалога жаўнера даўно выйшаў за межы літаратуры і выкарыстоўваецца ў кіно, анімацыі, тэатры і ў выяўленчым мастацтве. У 2007 г. ў Расіі нават выйшла камп'ютарная гульня па матывах рамана Я. Гашака. Усё гэта паказвае, што дадзены твор і яго персанаж Швейк не страцілі папулярнасць, а прымаюць розныя іпастасі ў культуры з цягам часу.

Аповесць М. Гарэцкага на самой справе мае вялікае значэнне для беларускай літаратуры. Па словах М. Мушынскага, «Запіскі...» – этапны, праграмны твор, які стаяў ля вытокаў беларускай дакументальна-мастацкай літаратуры і пашыраў жанрава-стылёвыя абсягі айчыннай прозы» [11, с. 8], да таго ж пісьменнік узбагаціў беларускую літаратурную мову. Пры напісанні аповесці М. Гарэцкі чарпаў натхненне ў акаляючай рэчаіснасці – яго цікавілі з'явы роднай прыроды, беларускі побыт, настроі ў грамадстве. Пісьменнік старанна занатоўваў гутаркі саслужбоўцаў, кожнае, нават самае нязначнае здарэнне на вайне, запамінаў асаблівасці рэгіянальных гаворак, каб потым ужыць усё гэта ў сваім творы – энцыклапедыі жыцця арміі Расійскай імперыі. Нягледзячы на не вельмі вялікі памер аповесці, сюжэт ахоплівае больш чым паўгода баявых дзеянняў, у творы раскрываецца шмат тэм, сумежных з ваеннай. Да таго ж М. Гарэцкі стварыў тып інтэлігента ў беларускай літаратуры, новы і сучасны. Яго Лявон Задума – чалавек задуменны, ён заўсёды сумняваецца, шукае сябе, пры тым цвёрда прытрымліваецца маральных прынцыпаў. З ім асацыявала сябе цэлае

пакаленне беларускіх адраджэнцаў. Упершыню часткі твора публікаваліся на старонках часопіса «Полымя» ў 1925 г., палюбіўшыся чытачам твор быў выдадзены асобна ў наступным годзе ў Мінску, тыражом у 5000 экзэмпляраў. М. Гарэцкі яшчэ неаднаразова дапрацоўваў аповесць, скончыў працу над ёй толькі ў 1928 г. Нягледзячы на тое, што творчасць пісьменніка была забытая на гады, твор «пераадкрываецца» у айчынай крытыцы, перакладаецца на нямецкую мову, перавыдаецца па сёняшні дзень. Такім чынам значнасць і актуальнасць твораў Я. Гашака і М. Гарэцкага відавочная і бяспрэчная.

Мы вызначылі, што біяграфія пісьменнікаў паўплывала на іх творчасць – Я. Гашак і М. Гарэцкі прайшлі вайну, таму смаглі так рэалістычна і дасканальна адлюстраваць яе ў сваіх творах. Таксама асаблівасці рамана і аповесці з’явіліся дзякуючы жыццёвым прынцыпам пісьменнікаў. У рамане Я. Гашака вайна паказаная ў асноўным праз апісанне працы ваенных устаноў, дыялогі герояў, вобразы жаўнераў розных чыноў. Аўтар сімпатызуе радавым і не любіць афіцэраў, паказвае дрэнны стан канцылярый, шпіталёў, выкрывае глупства ваеннага кіравання. Да падобных высноў прыходзіць і М. Гарэцкі, але, у адрозненне ад чэшскага пісьменніка, ён уключае ў твор дэталёвыя апісанні баёў. Аўтары выкарысталі мастацкія сродкі для стварэння панарамы вайны – ў рамане Я. Гашака можна пабачыць прыёмы градацыі і кантрасту, у аповесці М. Гарэцкага – супрацьпастаўленне. У творах можна вылучыць сумежную з ваеннай праблематыку – раскрываецца лёс інтэлігента на вайне, тэма жорсткасці і расчалавечвання. Паказаныя ў творах і вобразы імперый, праз апісанні дзяржаўных устаноў і сацыяльных інстытутаў мы можам пабачыць слабы тыл, заняпад у краінах, што паўплывала на зыход імперый у вайне. Таксама абодва пісьменнікі разважаюць над будучыняй імперый. У рамане Я. Гашака згадваецца каля сотні персанажаў, сярод якіх ёсць цэнтральны – Ёзэф Швейк, другасныя, эпізадычныя і пазасцэннічныя персанажы. Швейк мае архетыпічныя пачаткі, таксама ён, як і Марэк, альтэр-эга аўтара. Галоўны герой аповесці М. Гарэцкага і ўвасабленне аўтара – Лявон Задума. Таксама мы прааналізавалі мову твораў на аснове класіфікацыі рэалій *У. Вінаградава*, вылучылі, што ў творах часцей за ўсё сустракаюцца бытавыя рэаліі, рэаліі грамадскага жыцця.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Адамовіч, А. Браму скарбаў сваіх адчыняю... / А. Адамовіч. – М., 1980. – 224 с.
2. Аксёнова, Н. С. Интертекстуальность как лингвистический феномен межкультурного диалога (на материале сакрально-мистических текстов) / Н. С. Аксёнова, Н. Г. Епифанцева, И. Г. Жирова. – М.: ИД «Академия Естествознания», 2019. – 96 с.
3. Аляхновіч, М. Кнігапіс / М. Аляхновіч. – Мінск: Маладняк, 1926. – № 9. – С. 103–106.
4. Бернштейн, И. «Похождения бравого солдата швейка» Ярослава Гашека / И. Бернштейн. – М.: Художественная литература, 1971. – 104 с.
5. Бугаёў, Д. Максім Гарэцкі / Д. Бугаёў. – Мінск: Беларус. навука, 2003. – 237, с.
6. Виноградов, В. С. Лексические вопросы перевода / В. С. Виноградов. – М.: Издательство Московского университета, 1978. – 174 с.
7. Влахов, С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. – М.: Международные отношения, 1980. – 98 с.
8. Востокова, С. И. Ярослав Гашек. Критико-биографический очерк / С. И. Востокова. – М.: Художественная литература, 1984. – 180 с.
9. Гарабурда, К. Кнігапіс / К. Гарабурда. – Мінск : Полымя, 1926. – № 6. – С. 176–178.
10. Гарэцкі, М. Вернасць высокім ідэалам / М. Гарэцкі. – Мінск: Мастацкая літаратура, 2018. – 319 с.
11. Гарэцкі, М. На імперыялістычнай вайне (Запіскі салдата 2-й батарэі Н-скай артылерыйскай брыгады Лявона Задумы) / М. Гарэцкі. – Мінск: Беларус. Навука, 2014. – 171 с.
12. Гашек, Я. Примеры из жизни / Я. Гашек. – Пер. с чешск., предисл. Ю. Н. Щербакова. – М.: Прогресс, 1983. – 262 с.
13. Гашек, Я. Сочинения в четырёх томах. Т. 3: Похождения бравого солдата Швейка. Части 1–2 / Я. Гашек. – пер. с чешск. П. Г. Богатырёва / сост. С. В. Никольский; примеч. П. Г. Богатырёва; ил. Е. А. Ведерникова. – М.: Правда, 1985. – 448 с.
14. Гашек, Я. Сочинения в четырёх томах. Т. 4: Похождения бравого солдата Швейка. Части 3–4 / Я. Гашек. – пер. с чешск. П. Г. Богатырёва / примеч. П. Г. Богатырёва ; ил. Е. А. Ведерникова. – М.: Правда, 1985. – 304 с.
15. Головкин, Г. В. Бакалаврская работа на тему: Передача реалий романа М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита» при переводе с русского на английский язык / Г. В. Головкин. – URL:

https://dspace.tltsu.ru/bitstream/123456789/4209/1/Головкин%20Г.В._ЛИНБ_13_05.pdf (дата обращения: 07.04.2025).

16. Горжени, З. Ярослав Гашек – журналист / З. Горжени. – пер. с чешск. Г. Устинова. – М.: Радуга, 1983. – 296 с.
17. Есин, А. Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения : учебное пособие / А. Б. Есин. – М., 2000. – 163 с.
18. Кавалюк, А. С. Беларуская ваенная проза хх стагоддзя: генезіс, стратэгіі мастацкай тыпізацыі, праблема інтэрпрэтацыі / А. Кавалюк. – Брэст : Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 3. Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія. – 2016. – № 1. – С. 61 – 67.
19. Крывіч, М. Наша проза за 1926 год / М. Крывіч. – Мінск : Полымя, 1927. – № 4. – С. 202 – 211.
20. Кундера, М. Искусство романа / М. Кундера. – пер. с франц. А. Смирновой. – М.: Колибри, 2022. – 140 с.
21. Никольский, С. В. История образа Швейка. Новое о Ярославе Гашеке и его герое / С. В. Никольский. – М.: Индрик, 1997. – 176 с.
22. Пытлик, Р. Гашек. Документальное повествование / Р. Пытлик. – М., Молодая Гвардия, 1977 г. – 304 с.
23. Пытлик, Р. Швейк завоёвывает мир. / Р. Пытлик. – пер. с чешск. В. Мартемьяновой. – М.: Книга, 1983. – 240 с.
24. Рагойша, В. П. Уводзіны ў літаратуразнаўства: вучэб. дапам. У 2 ч. Ч. 1. Літаратуразнаўства як навука. Эстэтыка літаратуры. Паэтыка / В. П. Рагойша, М. П. Кенька, Т. А. Марозава; пад рэд. В. П. Рагойшы. – Мінск : БДУ, 2011. – 247 с.
25. Скачков, М. Чешская литература о войне / М. Скачков. – М.: Вестник иностранной литературы. – 1929. – №6. – С. 125.
26. Чапек, К. Несколько заметок о народном юморе : в 7 т. / К. Чапек, пер. с чешск. С. Никольского. – М. : Художественная литература, 1977. – 7 т.
27. Чыгрын, І. П. Паміж былым і будучым: Проза М. І. Гарэцкага / І. П. Чыгрын. – 2-е выд., выпр. – Мінск: Бел. навука, 2003. – 166 с.
28. Шаблоўская, І. В. Сусветная літаратура ў беларускай прасторы: Рэцэпцыя. Тыпалогія. Кантакты / І. В. Шаблоўская; прадм. Г. Бутырчык. – Мінск: Радыёла-плюс, 2007. – 304 с.
29. Шаладонаў, І. Меланхалічны мастацкі тып героя ў апавесцях М. Гарэцкага / І. Шаладонаў. – URL: <https://lib-gorki.mogilev.by/index.php/maksim-garetski/1094-melankhalichny-mastatski-typ-geroya-apovestsyakh-maksima-garetskaga> (дата звароту: 10.05.2025).
30. Штястны, З. Сражающийся Ярослав Гашек / З. Штястны. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1962. – 138 с.

31. Шубин, Г. Г. Красный Ярда: повесть о Ярославе Гашеке / Г. Г. Шубин. – М.: Современник, 1979. – 286 с.
32. Blažiček, P. Haškův Švejk / P. Blažiček. – Praha: Českosl. spisovatel, 1991. – 252 s.
33. Brecht, B. Gesammelte Werke. 19. Schriften zur Literatur und Kunst 2. / B. Brecht. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1967. – 600 s.
34. Hajek, L. Z mých vzpomínek na Jaroslava Haška, autora «Dobrého vojáka Švejka» a výborného českého humoristy / L. Hajek. – Praha, 1925. – 102 s.
35. Hašek, J. Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války / J. Hašek. – Praha: Klhu, 1955. – 309 s.
36. Jankovič, M. Umělecká pravdivost Haškova Švejka / M. Jankovič. – Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960. – 68 s.
37. Krížek, J. Jaroslav Hašek v revolučním Rusku / J. Krížek. – Praha: Naše vojsko, 1957. – 320 s.
38. Lada, J. Kronika mého života /J. Lada. – Praha: Knižní klub, 2013. – 435 s.
39. Langer, F. Byli a bylo / F. Langer. – Praha: Kvarta, 2000. – 310 s.
40. Lauerma, C. Soldier of misfortune [Elektronický zdroj] / C. Lauerma // Chicago Tribune. – URL: www.chicagotribune.com/news/ct-xpm-2000-08-09-0008090052-story.html – (datum přístupu: 15.05.2025).
41. Matoušek, Z. Putování za Švejkem / Z. Matoušek. – Praha: Svoboda, 1966. – 12.06 – 10.07. – s. 3–4.
42. Menger, V. Jaroslav Hašek doma /V. Menger. – Praha: Janda, 1935. – 263 s.
43. Novotný, J. Po stopách Jaroslava Haška / J. Novotný. – Praha: Svobodné slovo, 1950. – s. 3.
44. Olbracht, I. Hašek mezi svými. Vydání druhé, rozšířené / I. Olbracht. – Havlíčkův Brod: Krajské nakladatelství, – 1959. – 54 s.
45. Tomanová, M. Kadet Biegler / M. Tomanová: Praha: Literární noviny, 1955. – č. 41. – s. 2.
46. Vaněk, K. Za mrtvým humoristou / K. Vaněk: Praha: Rudé právo. Příloha Dělnická besídka, 1924. – 06.01. – s. 1–2.
47. Velký česko-ruský slovník [Elektronický zdroj] / Slovanský ústav Akademie věd České republiky. – URL: <https://slovník.slu.cas.cz/slovník/main/index.html> (datum přístupu: 27.05.2025).

ПЕРАКЛАД ФРАГМЕНТА РАМАНА (ЧАСТКА 2, ГЛАВА 2: «БУДЗЕЁВІЦКІ АНАБАЗІС ШВЕЙКА»)

Старажытны ваяр Ксенафонт прайшоў ўсю Малую Азію, быў бог ведае ў якіх мясцінах і абыходзіўся пры гэтым без мапы. Плямёны готаў рабілі свае набегі, таксама не ведаўшы геаграфіі. Заўсёды маршыраваць наперад, прабірацца праз незнаёмыя мясціны, быць аточаным ворагамі, якія пільнуюць цябе непадалёку, каб скруціць шыю, – вось што такое анабазіс.

Той, хто мае добрую галаву, як Ксенафонт ці ўсе тыя плямёны разбойнікаў, якія прыйшлі ў Еўропу Бог ведае адкуль з-за Каспійскага ці Азоўскага мора, робіць у паходзе сапраўдныя цуды.

Калі рымскія легіёны Цэзара прыйшлі на поўнач, к Гальскаму мору (зноў-такі, без геаграфічных мап), то вырашылі вярнуцца іншым шляхам, і ўсё роўна, без перашкод, трапілі ў Рым. Менавіта з той пары пачалі гаварыць, што ўсе шляхі вядуць у Рым.

Таксама ўсе шляхі вядуць і ў Чэшскія Будзеёвіцы. У гэтым быў грунтоўна ўпэўнены ўдалы ваяка Швейк, калі замест будзеёўшчыны ўбачыў мілеўскую вёску. Ён няўмольна ішоў наперад, быццам бы нікае Мілеўска не можа перашкодзіць удалому ваяру дайсці да Чэшскіх Будзеёвіц.

Такім чынам Швейк аб’явіўся ў Кветава, на захадзе ад Мілеўска. Ён ужо перабраў усе ваенныя песні, якія ведаў з часоў мінулага прызыва. На ўскраіне Кветава ён зноў пачаў спяваць:

Калі мы маршыравалі,

Усе дзеўкі плакалі...

Нейкая старая бабуля, якая вярталася з касцёла, збочыла на шлях да Ўража і прывіталася са Швейкам па-сялянскую:

–Добры дзень, саколік. Куды йдзеш?

–Іду я, матухна, у полк, у Будзеёвіцы, на гэтую вайну.

–Кепска, салдацік. – змрочна сказала бабуля. – Туды ты ніколі не прыйдзеш. Дарога-то вядзе праз Ураж прама ў Клатавы.

–Я думаю, – пакорліва сказаў Швейк, – што чалавек з галавой і із Клатаваў трапіць у Будзеёвіцы. Гэта добры шпацыр, калі чалавек спяшаецца ў свой полк, каб прыйсці ў час і пазбегнуць непрыемнасцяў.

–Быў у нас адзін небарака. Той павінны быў ехаць у Пльзень на прызыў, якісьці Тонічак Машак. – уздыхнула бабуля. – Быў ён родзіч маёй нявесткі, сёмая вада на кісялі. Паехаў... Праз тыдзень яго ўжо шукалі жандармы, у полк ён так і не явіўся. Яшчэ праз тыдзень ён прыйшоў сюды, у цывільным, быццам бы адпусцілі дадому на адпачынак. Трапіў у рукі старасце, той за

жандармамі, яны хутка яго «водпуск» адмянілі. Пісаў з фронта, яго паранілі, страціў нагу...

Бабуля паглядзела на Швейка расчулена.

— Там, салдацік, у гэтым ляску пачакай, я ад нас бульбяную пахлёбку прынясу, сагрэешся [...].

Швейк чакаў у ляску паўгадзіны. Потым саграваўся поліўкай, якую старая прынесла ў гаршчку, перавязаным нейкай коўдрай, каб не астыла. Бабуля дастала з мяшэчку лусту хлеба і кавалак сала, пасунула ўсё гэта Швейку ў кішэню, перахрысціла яго і сказала, што мае двух унукаў. Пасля яшчэ падрабязна паўтарыла, праз якія вёскі ён павінен ісці, А якія абмінуць. Наканец выцягнула з кішэні крону, каб Швейк купіў сабе ў Мальчыне гарэлкі ў дарогу – да Радамышля ісці яшчэ добрую мілю.

Па парадзе бабулі Швейк пайшоў на ўсход, абмінуўшы Чыжова, і вырашыў, што павінны дасягнуць тых Будзеёвіц з любога кірунку свету, якім б ён ні быў.

Ад Мальчына з ім ішоў стары гарманіст, якога Швейк напаткаў ў шынку, калі купляў гарэлкі на тую доўгую дарогу.

Гарманіст прыняў Швейка за дэзерціра і радзіў ісці з ім у Гараждзёвіцы, бо мае там замужнюю дачку, у той муж таксама дэзерцір.

Зразумела, гарманіст у Мальчыне перабраў.

— У яе ёсць муж, які ўжо два месяца хаваецца ў хляве, — пераконваў ён Швейка. — Так цябе таксама схаваю, пасядзіце там да канца вайны. Удваіх вам не будзе смутна.

Пасля далікатнай адмовы Швейка ён разгарацаны пакрочыў налева, да поля, прыгразіўшы Швейку, што ідзе ў Чыжова, здаваць яго жандармам.

Пад вечар Швейк прыйшоў у Радамышль. На Ніжняй вуліцы, за статуяй святога Фларыяна, ён знайшоў спадара Меліхарка. Швейк перадаў яму прывітанне ад сястры, але ніяк то старога не ўразіла.

Увесь час ён хацеў паглядзець на швейкавы дакументы. Быў гэта нейкі перадузятый чалавек, бо без перапынку гаварыў штосьці пра разбойнікаў, хуліганаў і злодзеяў, якія туляюцца па ўсяму Пісецкаму краю.

— Збязжыць з вайны, служыць-то там не хоча, таму ходзіць па ўсім наваколлі, а дзе дрэнна ляжыць — крадзе, — настойліва ўводзіў ён Швейку ў вушы. — Кожны з іх выглядае так, быццам бы не ўмее лічыць да пяці... Так, людзі больш за ўсё злуюцца на праўду, — дадаў ён, калі Швейк падняўся з лаўкі. — Калі б такі чалавек меў чыстае сумленне, так сядзеў бы і даў паглядзець дакументы. Але калі не мае...

— З богам, дзядуля...

— З богам і шукай другіх прастакоў.

Швейк ужо выйшаў у цемру, а дзед ўсё бурчаў:

—Ідзе ён, чуеце, у Будзеёвіцы, у полк. Із Табара! А сам, туляга, у Гараждзеўіцы, а потым у Пісэк. Гэта ж падарожжа вакол свету!

Швейк зноў ішоў амаль цэлую ноч, пакуль не знайшоў ля Пуціма стог у полі. Ён адгроб сабе саломы і пачуў голас над галавой:

—Якога палка? Куды Бог нясе?

—Дзевяноста першага, іду ў Будзеёвіцы.

—Чаго ты там не бачыў?

—У мяне там обер-лейтэнант.

Было чуваць, што побач смяяліся, і не адзін чалавек, а тры.

Калі смех сціх, Швейк спытаў, якога яны палку. Дазнаўся, што двое Трыццаць пятага, а адзін, артылерыст, таксама з Будзеёвіц. Хлопцы з Трыццаць пятага збеглі месяц таму, перад адпраўкай на фронт, а артылерыст ў бягах ад самай мабілізацыі. Сам родам з Пуціму, стог належыць яму. Уначы ён заўсёды спаў у стозе, а ўчора натрапіў ў лесе на тых дваіх і ўзяў з сабой.

Усе мелі надзею, што вайна скончыцца за месяц-два. Думалі, што рускія ўжо за Будапештам і на Мараве. Усе ў Пуціме гэта абмяркоўвалі. Заўтра раніцай, перад світанкам, маці артылерыста прынясе сняданак, А потым хлопцы з Трыццаць пятага пойдучь у Страконіцэ, у аднаго з іх там ёсць цётка, а ў яе знаёмы, які мае лесапільню, дзе можна добра схавацца.

—А ты, з Дзевяноста першага, калі хочаш, — клікалі яны Швейка, — можаш таксама пайсці з намі. Наплюй ты на свайго обер-лейтэнанта.

—Гэта так проста не робіцца, — адказаў Швейк і забурыўся глыбока ў стог.

Калі ён уранку прачнуўся, нікога ўжо не было, а нехта, хутчэй за ўсё артылерыст, паклаў яму ля ног краюху хлеба ў дарогу.